

היקשרות למקום בשכונות שונות ובעיר אחת

על הקשר בין אדם לשכונתו
ובין אדם לעירו

אפרת שנהב וערן רזין

מחקרי פלורסהיימר
המכון ללימודים עירוניים ואזוריים
האוניברסיטה העברית בירושלים

היקשרות למקום בשכונות שונות ובעיר אחת

על הקשר בין אדם לשכונתו ובין אדם לעירו

אפרת שנהב וערן רזין

ירושלים, שבט תשע"ח - פברואר 2018

Floresheimer Studies
The Institute of Urban and Regional Studies
The Hebrew University of Jerusalem

PLACE ATTACHMENT IN DIFFERENT
NEIGHBORHOODS IN ONE CITY

On the Relations of Persons to their Neighborhood and City

Efrat Shenhav and Eran Razin

סדר ועימוד: רות סובל

פרסום מס' 1/89 Publication No.

ISSN 0792-6251

© 2018 מחקרי פלורסהיימר

האוניברסיטה העברית בירושלים

www.fips.org.il

על המחברים

אפרת שנהב: מוסמכת המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים וחוקרת שכונות בחברת מדלן.
efratshenhav@gmail.com

ערן רזין: המחלקה לגאוגרפיה, מנהל המכון ללימודים עירוניים ואזוריים ומחזיק הקתדרה ע"ש ליאון ספדי בלימודים עירוניים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
msrazin@mail.huji.ac.il

על המחקר

טיב ההקשרות של אנשים לסביבת מגוריהם משפיע על חייהם, על שכונתם ועל עירם. מחקר זה בחן היקשרות תושבים לשכונת מגוריהם ולעירם בשכונות בעלות רקע חברתי מגוון בתל-אביב-יפו, באמצעות ריאיון תושבים בחמש שכונות וניתוח ארבע קבוצות Facebook שכונתיות. המחקר מראה כי על אף מגמות הגלובליזציה, השכונה והעיר נותרו משמעותיים ונחוצים לבני האדם. שכונות בעלות רקע חברתי נמוך הן מושא להיקשרות רגשית המאופיינת בזהות מקומית גבוהה, ושכונות בעלות רקע חברתי גבוה הן מושא להיקשרות פונקציונלית המאופיינת באמון גבוה במקום. נרטיבים ייחודיים של כל שכונה יכולים לייצר אמון גם בשכונות מוחלשות וזהות בחזקות. תחושות דחיקה והדרה יכולות להוביל לאובדן אמון במקום, לאו דווקא כתוצאה של הגירת קבוצות קצה המאיימות על אופי השכונה, אלא גם כתוצאה של 'איום העשירים', שיכול לגרום לאובדן תחושת הזהות בשכונות מוחלשות וחזקות כאחת. בקנה המידה העירוני, נמצאה בין המרואיינים אחדות, המתאפיינת ברמה גבוהה של היקשרות, שנתמכת על ידי האתוס התל-אביבי.

על מחקרי פלורסהיימר

מחקרי פלורסהיימר באוניברסיטה העברית בירושלים פועל כיחידת מחקר במסגרת המכון ללימודים עירוניים ואזוריים וממשיך את עבודתו של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות שפעל בירושלים משנת 1991, הודות ליזמתו ולתמיכתו רבת השנים של ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר (1925–2011). מחקרי פלורסהיימר מפרסם מחקרים בתחום חברה, מרחב וממשל – בפרט במכלול ההיבטים הנוגעים לעולם השלטון המקומי והממשל המקומי, ובהם סוגיות של תכנון ופיתוח ברמה העירונית והאזורית, כולל סוגות הנוגעות לתכנון ולפיתוח ביישובים הערביים בישראל ולקשרי הגומלין שבין המדינה והאוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית-הפלסטינית הישראלית בתחומי התכנון והפיתוח. כל המחקרים זמינים באתר האינטרנט לכל דורש. בראש היחידה עומד פרופ' **ערן רזין** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מחקרי פלורסחיימר

המכון ללימודים עירוניים ואזוריים האוניברסיטה העברית בירושלים

רשימת פרסומים על ממשל ופיתוח מקומי, משנת 2000

- ערן רזין, **פערים תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות, האם מצטמצם הפער?**, 2000
- נחום בן-אליא, **"קופת התכנון" – הפיסקליזציה של התכנון והפיתוח ברשויות המקומיות**, 2000
- ערן רזין ואנה חזן, **הליכים לשינוי תחומי שיפוט מוניציפליים: דמוקרטיה מקומית לעומת שליטה מלמעלה**, 2000
- דני פלזנשטיין, **יחסים חוצי גבולות ופיתוח כלכלי מקומי: הקזינו בטאבה והעיר אילת**, 2000
- נחום בן-אליא, **אזור החינוך בישראל: דה רגולציה, דמוקרטיזציה ואחריות מוגברת**, 2000
- אברהם דיסקין, **ימי ירושלים האחרונים: הדמוקרטיה הישראלית החדשה**, 2001
- גדליה אורבך, **יחסי שלטון מרכזי ומקומי בישראל: בראי קרוואנים ומגורנים, 1990-1992**, 2001
- ערן רזין ואנה חזן, **שינוי גבולות מוניציפליים והרשויות המקומיות הערביות**, 2001
- ערן רזין, **פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל בשנת 2000: יציבות ותמורות בתקופה של תהפוכות פוליטיות**, 2002
- יצחק שניל ומיכאל אלכסנדר, **מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחי המקרה של תל אביב-יפו**, 2002
- לביאה אפלבוים, **יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות הדדית בסביבה משתנה**, 2002
- ערן רזין, **רפורמה בארגון השלטון המקומי בישראל: בין ריכוז לביזור, בין מסורתיות למודרניות**, 2003
- שלמה חסון ומאיה חושן, **המבנה החברתי-המרחבי של מטרופולין תל אביב**, 2003
- אלי אברהם, **קידום ושיווק ערים בישראל**, 2003
- ערן רזין, **עמדה: כיצד להבטיח איחוד רשויות מקומיות**, 2003
- נחום בן-אליא, **הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל**, 2004
- גלעד רוזן וערן רזין, **המרוץ אחר המכללה: תחרות בין רשויות מקומיות בישראל על מוסדות להשכלה גבוהה**, 2004
- לביאה אפלבוים ואנה חזן, **שיתוף פעולה בין רשויות קטנות בישראל – לקחים לישראל**, 2005
- נחום בן-אליא, **רשות נתונה: אופציות לעיצוב שלטון מקומי חדש**, 2005
- ערן רזין ואנה חזן, **חלוקת העושר המוניציפלי בישראל: צמצום פערים בהכנסות הרשויות מקומיות**, 2006
- נחום בן-אליא, **מסגרות אזוריות על-מוניציפליות למתן שירותים בישראל**, 2006
- נחום בן-אליא, **מסל שירותים לשירותי ליבה: הרחבת האחריות המיניסטרילית של משר' הפנים**, 2006
- יצחק דהן, **תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח**, 2006
- שלמה חסון, **הגירעון בדמוקרטיה המקומית: דמוקרטיה למראית עין?**, 2006
- ערן רזין, **חלוקה מחדש של הכנסות הרשויות המקומיות: הסדרים כספיים ושינויים טריטוריאליים**, 2006
- נחום בן-אליא, **החוליה החסרה: שלטון אזורי בישראל**, 2007
- שלמה חסון (עורך), **Jerusalem in the Future: The Challenge of Transition**, 2007
- עמירם גונן, **ירושלים – התחזקות בהתחברות**, 2007
- ערן רזין, **החייאת מרכזי ערים ופיתוח מוקדי מסחר ברשויות המקומיות**, 2007
- אסמהאן מסרי-חרזאללה, **ירושלים כיעד להגירה פנימית של צעירות פלסטיניות**, 2008
- עמירם גונן, **חיבור ירושלים לכלכלה הגלובלית באמצעות ההשכלה הגבוהה**, 2008
- משה דרור, **שיתוף הציבור בנושאי תרבות מנקודת ראות של מקבלי ההחלטות: המקרה של אשדוד**, 2008
- רון הורן, **פערים בין רשויות מקומיות בנטל הארנונה למגורים: ניתוח מגמות ופרספקטיבה בין-לאומית**, 2008
- אנה חזן וערן רזין (עורכים), **חיוב אישי בשלטון המקומי**, 2008

- סיגל רסיס ולביאה אפלבוט, השלטון המקומי הכפרי בישראל בראי המשפט, 2009
- יצחק דהן, מנהיג מקומי: מכניזם של שינויי עומק בפריפריה; ירוחם, 2006-2009, 2009
- אביאל ילינק, לקראת ניהול משותף של מרכזי ערים: מרכז העיר של ירושלים, 2009
- איתי בארי, הבראת רשויות מקומיות כושלות בישראל: מבט משווה לאור הניסיון האנגלי, 2009
- תומר אש וערן פייטלסון, דיוני ועדת נסים כצוהר לתהליך היזמות בקרקע הציבורית בישראל, 2009
- נחום בן-אליא, משק המים התאגידי החדש: האם הרפורמה הוכרעה?, 2009
- פרלה אייזנקנג-קנה, יצירתיות עירונית: אפקטיביות ניהולית ופתיחות דמוקרטית, 2010
- גדליהו אורבך ועירא שרקנסקי, תכנון ופוליטיקה בירושלים, 2010
- מריק שטרן, בשדות זרים: דפוסי אינטראקציה במתחמי מסחר מעורבים בירושלים, 2010
- צפיר גדרון ואיתי פישנהדלר, מדע, מדיניות ואי-ודאות: תפקידם של מדענים בעיצוב מדיניות סביבתית בישראל, 2010
- ערן רזין (עורך), תכנון ארצי, מחוזי ומטרופוליני בישראל: קובץ לזכרו של פרופ' אריה שחר, 2010
- יצחק דהן, באר שבע: פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית, 2011
- יניב ריינגוורץ, איחודי רשויות מקומיות והשפעתם התקציבית: עדות מאיחוד הרשויות של שנת 2003, 2011
- ערן רזין ואנה חזן, הסדרים מוניציפליים: כיוונים לרפורמה במסגרות שלטון וממשל מקומי בישראל, 2012
- ראסם ח'מאסי, רפורמה לרפורמה: תאגידי מים וביוב ברשויות המקומיות הערביות, 2012
- נעם לוין וישי דיוק, ניתוח תמונות לוויין של אורות לילה ברזולוציה מרחבית גבוהה: יישומים אפשריים במחקרים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים, 2012
- צאלה קרניאל וארזה צ'רצ'מן, שינויים במאפייני התכנון המרחבי והאדריכלי בקיבוץ כביטוי של השינוי במבנה הקיבוץ ובאורחות חייו, 2012
- רונית לוין-שנור, החוק, החוזה והתכנון העירוני: היבטים משפטיים של הסכמי פיתוח בין רשויות מקומיות ליזמים פרטיים, 2013
- עמירם אורן וקובי מיכאל, "הפיקוח האזרחי" במבחן הממד הטריטוריאלי של הביטחון בישראל: מסגרת מושגית ביקורתית במבחן המעשה, 2013
- בני פירסט, צמיחתה של תרבות ירוקה: מאבקים סביבתיים בישראל והשפעתם על המרחב, 2014
- עודד סטקלוב ויניב ריינגוורץ, השפעת ייצוג נשי על תפקוד מועצת הרשות המקומית: תחומי החינוך והרווחה כמקרה בוחן, 2015
- איתי בארי וערן רזין (עורכים), דמוקרטיה מקומית בישראל, ביזור, מקומיות, השתתפות ופוליטיקה מקומית, 2015
- ינון גבע וגלעד רוזן, עבודה קהילתית בתהליך התחדשות עירונית: מודל חדש לקידום צדק בעיר?, 2016
- אפרת שנהב וערן רזין, היקשרות למקום בשכונות שונות ובעיר אחת: על הקשר בין אדם לשכונתו ובין אדם לעירו, 2018

תוכן העניינים

7	תקציר
9	מבוא
12	1. מושג ההיקשרות למקום
13	היקשרות לשכונה ולעיר
13	מדיה חברתית והיקשרות למקום
14	2. שיטה: שאלה, שיחה, סיפור ותובנות
15	3. קנה המידה השכונתי: דפוסי היקשרות מגוונים לשכונה
15	שכונת צהלה: אמון במקום לצד זהות מקומית, נרטיב שכונתי של אהבה וגאווה
17	שכונת שפירא: אמון וזהות חזקים, נרטיב שכונתי של "אף-על-פי-כן"
19	שכונת עג'מי: זהות ללא אמון, נרטיב שכונתי של אהבה וכאב
21	שכונת התקווה: זהות ללא אמון, נרטיב שכונתי של "זיכרונות מן העבר"
23	שכונת בבלי: אמון ללא זהות, נרטיב שכונתי של שכונתיות פונקציונלית
23	רמות צהלה: דוגמא לאי-מקום
25	היקשרות למקום כמצב דינמי ומשתנה, ו'איום העשירים' כגורם מכריע
27	4. תל-אביב-יפו כבסיס להסכמה רחבה
30	5. קבוצות Facebook שכונתיות: מרחב וירטואלי לביטויי היקשרות למקום
34	6. סיכום: היקשרות לשכונה ולעיר
35	7. מקורות

תקציר

טיב ההקשרות של אנשים לסביבת מגוריהם משפיע על חייהם, על שכונתם ועל עירם. משמעותית במיוחד היא הבנת ההיקשרות למקום בשכונות מוחלשות ובשכונות האמורות לעבור תהליכי התחדשות. מחקר זה בחן היקשרות תושבים לשכונת מגוריהם ולעירם בשכונות בעלות רקע חברתי מגוון בתל-אביב-יפו. שיטת המחקר כללה 22 ראיונות בחמש שכונות וניתוח ארבע קבוצות Facebook שכונתיות כמרחב וירטואלי לביטויי היקשרות למקום. המחקר מראה כי על אף מגמות הגלובליזציה, השכונה והעיר נותרו משמעותיים ונחוצים לבני האדם. שכונות בעלות רקע חברתי נמוך הן מושא להיקשרות רגשית המאופיינת בזהות מקומית גבוהה, ושכונות בעלות רקע חברתי גבוה הן מושא להיקשרות פונקציונלית המאופיינת באמון גבוה במקום. עם זאת, נרטיבים ייחודיים של כל שכונה יכולים לייצר אמון גם בשכונות מוחלשות, וזהות בחזקות. תחושות דחיקה והדרה יכולות להוביל לאובדן אמון במקום, לאו דווקא כתוצאה של הגירת קבוצות קצה המאיימות על אופי השכונה, אלא גם של 'איום העשירים', שיכול לגרום לאובדן תחושת הזהות בשכונות מוחלשות וחזקות כאחת. בקנה המידה העירוני, נמצאה אחידות בין המרואיינים, המתאפיינת ברמה גבוהה של היקשרות, הנתמכת על ידי האתוס התל-אביבי. המסרים העולים מניתוח קבוצות ה-Facebook דומים לממצאי הראיונות האישיים, ומאששים את המסקנות העולות מהם.

Abstract

Qualities of place attachment influence the lives of individuals, their neighborhoods and cities. Our study examined place attachment at the neighborhood and city scales in Tel Aviv–Jaffa. It is based on 22 interviews in five neighborhoods with diverse social backgrounds and an analysis of 4 Facebook neighborhood groups as a virtual space for expressions of place attachment. The study shows that despite globalization, the neighborhood and the city remain significant for people. Poorer neighborhoods are objects of emotional attachment that form place identity, whereas affluent neighborhoods are objects of functional attachment leading to place dependence (local trust). Unique local narratives can create, however, place dependence in disadvantaged neighborhoods and place identity in affluent ones. Concerns of exclusion and displacement can lead to a loss of local trust, not necessarily because of in-migration of edge-groups, but because of the "threat of the rich" that leads to an identity loss in both disadvantaged and affluent neighborhoods. At the city scale, the unanimous responses in all neighborhoods reflected a high level of attachment, linked to "the Tel Aviv ethos". Conclusions of the Facebook analysis confirmed the findings that emerged from the personal interviews.

"רוב האהבות בין אדם לבין עיר הן אהבות בסתר"

אלבר קאמי, "קיץ באלג'יר"

מבוא

יצירת קשרים היא תופעה מרכזית בחוויה האנושית. בני אדם יוצרים קשרים עם אנשים, קבוצות, חפצים ומקומות, המחברים אותם לעברם, לזיכרונות ולהיסטוריה אישית וקבוצתית; מחזקים את הווייתם החברתית, הכלכלית והרגשית בהווה; ומשפיעים על התנהגותם העתידית: על תקוות, שאיפות ופחדים. המאמר הנוכחי עוסק בקשר בין אדם למקום, כאשר המונח המקובל ביותר לקשר זה הוא "היקשרות למקום" (Place Attachment).

היקשרות חזקה למקום יכולה לצמצם את נטיית האדם להגר ברמות גאוגרפיות שונות, אך ההתקבצות הגדלה של בני האדם במרחבים עירוניים צפויה להחליש את רמת ההיקשרות למקום. מחקרים הצביעו על היקשרות חלשה יותר למקום באזורים עירוניים (Shamai & Kellerman, 1985; Charis & Carmen, 2014) ואישו את התפיסה ארוכת השנים על פיה החיים בעיר מאופיינים בניכור ובזרות בהשוואה לחיים בכפר (Simmel, 1903). חשיבות ההיקשרות למקום בחיי האדם הועמדה בסימן שאלה גם על רקע תהליכי גלובליזציה, חידושים בטכנולוגיות התחבורה והתקשורת ודמיון גדל בין מקומות (Scannell & Gifford, 2010; Lewicka, 2011; Ujanga & Zakariyab, 2015).

אופן היקשרות האדם למקום משמעותי בקביעת מדיניות המתכתבת עם המשמעויות והערכים של מקומות בעיני התושבים, לצד ההשפעה המכרעת שיש להיקשרות זו על העולם הפסיכולוגי והרגשי של הפרט (Manzo, 2003; Proshansky *et al.*, 1983). הבנת דפוס ההיקשרות למקום רלוונטית לתכנון ולניהול המרחב, שאמורים להתחשב במשמעויות הנופיות ובערכים הסימבולים של מקומות עבור תושביהם ועבור המבקרים בהם (Scannell & Gifford, 2010; Ujanga & Zakariyab, 2015; Williams & Vaske, 2003). תפיסות תכנון עדכניות של עירוניות חדשה (Duany *et al.*, 2010) ו-placemaking (Thomas, 2016) שואפות להשפיע על דפוס ההיקשרות האדם לסביבתו הבנויה, באמצעות יצירת סביבות עירוניות תוססות ומגוונות בקנה מידה אנושי, עם עירוב שימושי קרקע. תפיסות אלו נועדו לקדם איך ות חיים, קהילתיות וזהות מקומית ועל רקע זה קיימת חשיבות רבה להבנת הקשר בין האדם לסביבת מגוריו.

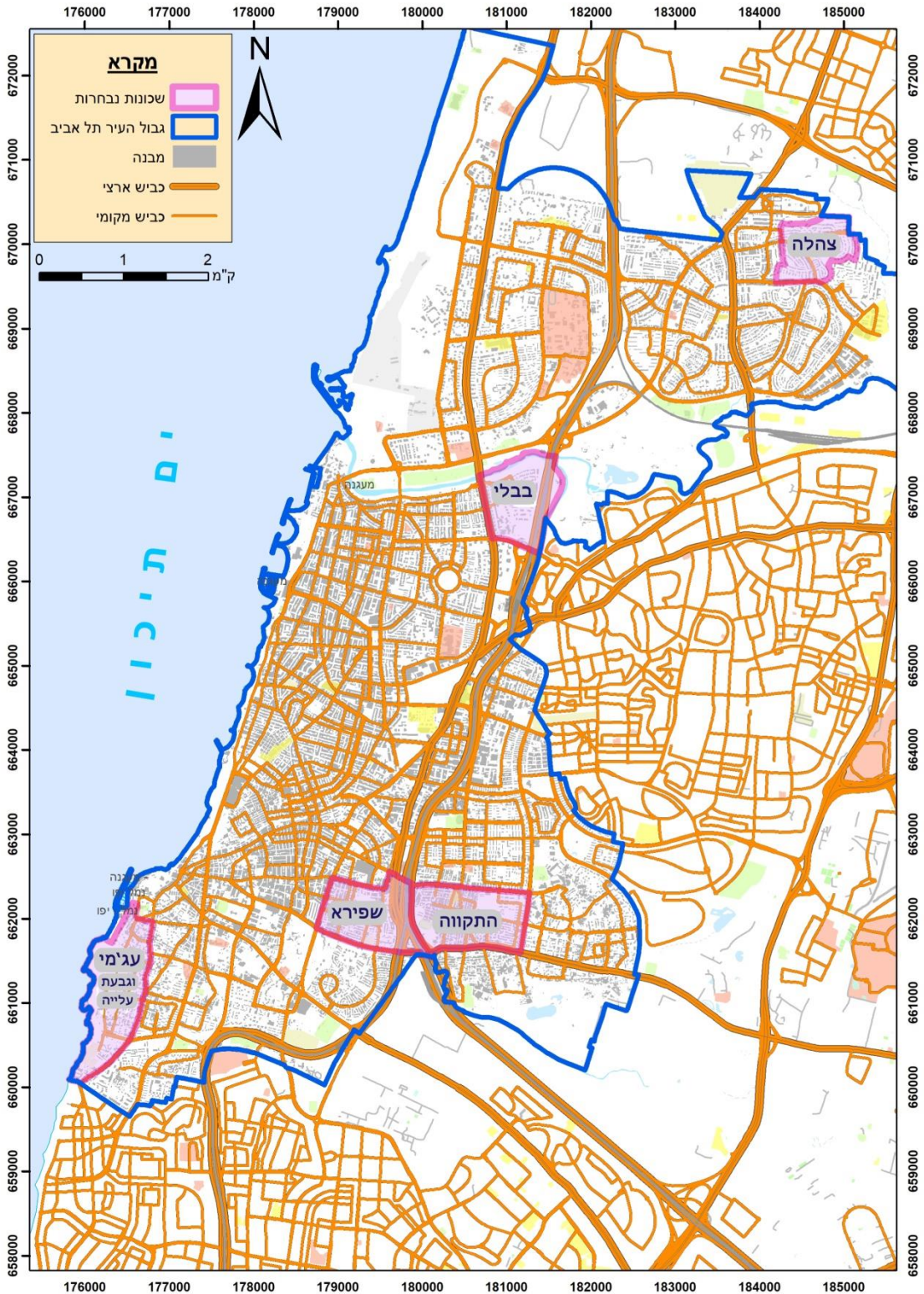
הבנת דפוסי ההיקשרות למקום חשובה במיוחד בשכונות מוחלשות, ויכולה להציע חלופה לתפיסה על פיה שכונות אלו הן קהילות פגועות ולא מתפקדות (Bailey *et al.*, 2012). הספרות מציגה דוגמאות לשכונות מוחלשות שהן מקור לסולידריות ולהיקשרות רגשית (Firey, 1944). בשכונות אלו

יש חשיבות מכרעת להתאמת פרקטיקות מוסדיות לאופיין (Bailey et al., 2012). קידום תהליכים של התחדשות עירונית צריך אפוא להיעשות בצורה מושכלת ומתחשבת בקשרים הקיימים בין תושבים למקום מגוריהם.

העיסוק בהיקשרות למקום בישראל מועט בהשוואה למחקר בנושא במדינות אחרות, והוא נוטה להתמקד בפוליטיקה המרחבית של הקונפליקט הישראלי-הפלסטיני (שמאי וחוב', 2011; Schnell & Mishal, 2008) ופחות בנקודת מבט פסיכולוגית-מרחבית כללית (Casakin et al., 2015). המגוון האתני, הדתי והלאומי המאפיין את ישראל קיים גם בתל-אביב, בה מתמקד המחקר הנוכחי, אך במידה פחותה מאשר בערים הגדולות האחרות בארץ. תל-אביב דומה אפוא יותר לערים גדולות אחרות בעולם, שכלכלתן גלובלית.

מאמר זה עוסק בשאלה כיצד תושבים משכונות מרקעים סוציו-אקונומיים ואתנו-דתיים שונים תופסים את הקשר שלהם למקום מגוריהם בשתי רמות גאוגרפיות: שכונה ועיר. המחקר מבוסס על 22 ראיונות עומק מובנים למחצה שהועברו לתושבים ותיקים של חמש שכונות בתל-אביב-יפו: צהלה, בבלי, שפירא, התקווה ועג'מי (איור 1). בנוסף לכך, נבחנו ארבע קבוצות Facebook שכונתיות, קבוצה לכל שכונה מלבד עג'מי, בה לא נמצאה קבוצה כזו. השערת המחקר הייתה שתושבי שכונות מוחלשות יביעו היקשרות משמעותית לשכונה והיקשרות פחותה לעיר, בפרט היקשרות רגשית (זהות מקומית), בעוד שתושבי שכונות חזקות יביעו היקשרות משמעותית לעיר והיקשרות פחותה לשכונה, כאשר ההיקשרות לשכונה תהיה בעיקרה היקשרות פונקציונלית (אמון במקום).

איור 1: מיקום שכונות המדגם בתל אביב

1. מושג ההיקשרות למקום

הספרות המדעית מציעה מגוון מונחים לקשר בין בני אדם למקומות (Hernández *et al.*, 2014). ההבחנה המקובלת ביותר גורסת כי ההיקשרות למקום (place attachment) כוללת שני מרכיבים: היקשרות רגשית וסימבולית, והיקשרות פיזית ופונקציונלית. מרכיבים אלה מכונים זהות מקומית (place identity) ואמון במקום (place dependence) (Charis & Carmen, 2014). על פי Proshansky (1978) הזהות המקומית היא תת-מבנה של הזהות העצמית, המורכבת מזיכרונות, רעיונות, רגשות, ערכים, העדפות, משמעויות ותפיסות של התנהגויות וחוויות, המתרחשים במקומות המספקים את הצרכים הביולוגיים, פסיכולוגיים, סוציולוגיים ותרבותיים של הפרט. מרכיב זה מייצג את הטענה כי הסביבה היא אמצעי מרכזי ביצירת הזהות של הפרט ובשמירת יציבותה. זהות מקומית מבוססת על קשרים רגשיים, אישיים עם מקום, ונחוות ברמת הפרט והקבוצה (Williams *et al.*, 1992). אמון במקום מייצג את ההיקשרות למקום שנובעת מהיכולת הנתפסת של מקום מסוים לספק על הצד הטוב ביותר את הצרכים והמטרות של הפרט (Williams *et al.*, 1992). אמון גבוה במקום מגדיל את הסיכוי שהאדם ירצה להישאר בו. בספרות נטען כי אמון במקום נוטה להקדים זהות מקומית (Vaske & Kobrin, 2001; Charis & Carmen, 2014): כאשר מקום פוגש את צרכיו של אדם, האדם בוחר להישאר בו, וככל שהאדם נשאר לאורך זמן במקום, גדלה הסבירות שהמקום נכנס למבנה הזהותי שלו.

המודל המשולש של Scannell & Gifford (2010) מגדיר שלושה ממדים להיקשרות למקום. הממד האנושי עוסק בשאלה מי נקשר למקום, ממד המקום עוסק בשאלת מושא ההיקשרות וממד התהליך עוסק בצד הפסיכולוגי של ההיקשרות. ברמת הפרט, היקשרות למקום גדלה, למשל, כאשר מקומות מסוימים מעוררים זיכרונות של חוויות אישיות משמעותיות שקרו במקום. ברמת הכלל, ההיקשרות היא חלק מתהליך משותף של קבוצת אנשים עם היסטוריה, ערכים וסמלים משותפים המשותפים למקומות מסוימים. ממד המקום, עוסק במאפיינים הפיזיים והחברתיים של המקום, כולל קנה המידה הגאוגרפי. היקשרות חברתית מכילה תחושות שייכות לתושבי השכונה, הכרות עם השכנים וקשרים חברתיים, והיקשרות פיזית היא היקשרות לאלמנטים הפיזיים במרחב: פארקים, שבילים, יערות, בניינים וכדומה.

ממד התהליך עוסק ברגשות, קוגניציה והתנהגות. Tuan (1974) טבע את המונח "טופופיליה", המוגדר כ"אהבה למקום": הקשר הרגשי החיובי שאדם חש כלפי סביבתו. קשר זה כולל תחושות של אהבה, גאווה וסיפוק, אל מול פחד, שנאה ואמביוולנטיות. הקשר בין אדם למקום כולל אלמנטים קוגניטיביים, בהם זיכרונות, ידע, אמונות, מחשבות, ערכים, העדפות ומשמעויות שאדם מייחס למקום. ביטויי התנהגות בהיקשרות למקום כוללים בחירה של מקום מגורים, שאיפה לחזור למקום ילדות, מאמצי שיקום של מקומות הרוסים, אימוץ התנהגויות למען שמירה על הסביבה ועוד.

היקשרות לשכונה ולעיר

בני אדם מפתחים קשרים עם מקומות בקני מידה שונים, החל מחדר ובית, דרך שכונה ועיר, עד למדינה, יבשת ואפילו כדור הארץ. מחקרים שונים זיהו היקשרות חזקה יותר לעיר מאשר לשכונה (Casakin *et al*, 2015; Bernardo & Palma-Oliveira, 2016), והטענה הרווחת היא שעל אף העניין המחקרי בקנה המידה השכונתי, הקשר בין עוצמת ההיקשרות למקום לקנה המידה הוא בצורת האות U: רמת ההיקשרות הגבוהה היא לבית ולעיר והנמוכה דווקא לשכונה (Hidalgo & Hernández, 2001). עם זאת, מחקרים שבחנו את קנה המידה השכונתי לבדו זיהו היקשרות חזקה לשכונה (Kohlbacher *et al.*, 2015). השכונה עדיין נתפסת כקהילה עם קרבה ומחויבות, על אף דומיננטיות העיר והניכור של סביבות עירוניות. יש הטוענים כי האורבניות דווקא מעודדת היקשרות של בני-האדם ליחידות קטנות יותר כדי לשמר משאבים פנימיים, אוטונומיה מקומית ושליטה חברתית, מול העולם החיצון. האדם מחפש את קהילתו ראשית בשכונתו, ואם אינו מוצא, פונה לקני מידה אחרים (Krupat, 1988).

רקע חברתי-כלכלי (Kohlbacher *et al.*, 2015) ואתני (Ujanga & Zakariyab, 2015; Greif, 2006) עשויים להיות מאפיינים המסבירים את מידת ההיקשרות למקום, אך הממצאים בנוגע לאופן השפעתם אינם חד משמעיים (Charis & Carmen, 2014; Lewicka, 2011). המשתנה העיקרי שעל הקשר החיובי שלו עם מידת ההיקשרות למקום יש הסכמה רחבה הוא משך המגורים במקום (Bailey *et al.*, 2012). משתנה נוסף שמשפיע באופן חיובי על ההיקשרות לעיר הוא בעלות על בית או דירת המגורים (Charis & Carmen, 2014).

מדיה חברתית והיקשרות למקום

המונחים "מדיה חברתית" ו"רשתות חברתיות מקוונות" מייצגים דפי אינטרנט המאפשרים לגולשים לתקשר זה עם זה, על בסיס תכונות משותפות, על נושאים שונים ובדרכים שונות. קיימות רשתות חברתיות מקוונות מסוגים שונים ואתר ה-Facebook הוא המוביל שבהם (Park *et al.*, 2009). המדיה החברתית הפכה מרכזית בחיים החברתיים והאישיים של בני האדם ומשפיעה על תפיסותיהם ועל התנהגותם (Lai & To, 2015). תקשורת ברשתות החברתיות גם הוצגה כחלופה למפגשים פנים-אל-פנים. המדיה החברתית עשויה לייצר קהילות של בעלי עניין משותף המפוזרים במרחב, להביא לדעיכת קהילות מקום ולירידת חשיבות המקום והשכונתיות (Johnson & Halegoua, 2014). המחקרים הספורים שבחנו את תפקיד המדיה החברתית בקונטקסט שכונתי הראו שהשתתפות במדיה קהילתית מקומית יכולה לחזק השתתפות אזרחית, ומעודדת היקשרות למקום ולקהילה (Virtanen & Malinen, 2008; Mesch & Talmud, 2010).

2. שיטה: שאלה, שיחה, סיפור ותובנות

"בלב כל היקשרות יש סיפור" (Rishbeth, 2014) וכל סיפור הוא מפגש בין מקום, זמן וחוויה אנושית. החוויות והתפיסות האנושיות הן המפתח המרכזי להבנת ההיקשרות למקום על גווניה (Ujanga & Zakariyab, 2015) והמחקר בנושא מתמקד באופן בו מרואיינים מציגים את חוויותיהם, מגיבים, מסבירים ומפרשים אותן (Van Patten & Williams, 2008). המחקר הנוכחי הוא אפוא איכותני, בהתאם לאופיו הנרטיבי של מושג ההיקשרות למקום, ובוחן היקשרות למקום באמצעות 22 ראיונות אישיים מובנים למחצה שהועברו באפריל-מאי 2016, וסקירת ארבע קבוצות Facebook שכונתיות. ההיקשרות למקום נבחנה בקנה מידה השכונתי והעירוני, כאשר בקנה המידה השכונתי נעשתה הבחנה בין זהות מקומית (היקשרות רגשית) ואמון במקום (היקשרות פונקציונלית).

תל-אביב היא מרכז הכלכלי, התרבותי, התקשורתי והמסחרי של ישראל, אך בתוכה קיימים פירים מרחביים משמעותיים, בעיקר בין צפון לדרום. מחקרים הראו ששכונות הן מוקדים להזדהות בקרב תושבי העיר ומהוות סמל סטטוס (שנל וגולדהבר, 2001). שכונותיה של תל-אביב-יפו הומוגניות יחסית מבחינה חברתית, והשונות היא בעיקרה בין השכונות. במחקר נבחנה סוגית ההיקשרות למקום בשתי שכונות בעלות מעמד כלכלי-חברתי גבוה: צהלה ובבלי, ובשלוש שכונות בעלות מעמד כלכלי-חברתי נמוך: התקווה, שפירא ועג'מי. שתי השכונות החזקות הן גם ההומוגניות ביותר, בעוד שהשכונות המוחלשות מתאפיינות בעירוב אתני ובעג'מי רוב האוכלוסייה היא ערבית.

תושבי השכונות שנבחרו הם ישראלים ותיקים החיים בשכונה מעל עשר שנים, בגילאי 40-60, חציים גברים וחציים נשים. אל התושבים הגיעה המחברת הראשונה באמצעות ביקורים בשכונות ופנייה לתושבים אקראיים בבקשה להסכים לראיון באורך של כשעה. בשכונות בבלי, צהלה ושפירא היה שיתוף פעולה רב, אך בשכונות התקווה ועג'מי היה קשה לאתר מרואיינים, בגלל מיעוט תושבים ותיקים זמינים בשכונת התקווה, וקושי להשיג שיתוף פעולה בעג'מי, בה רואינו תושבים ערביים בלבד. הראיונות כללו ארבע שאלות מנחות, כשהמטרה הייתה למעט בשאלות ולהתמקד בהקשבה. השאלות 2-4 נשאלו במפורש רק אם השיחה לא "התגלגלה" אליהן באופן טבעי: (1) מה גרם לך להחליט לקנות בית בשכונה? ובעיר? (2) מהי השכונה בשבילך? אוהב/לא אוהב? מה חש כלפיה? האם נוח לך לגור בה? האם היא טובה לעומת שכונות אחרות לצרכיך? מדוע אתה מרגיש ככה? מה גורם לך? (3) מהי תל-אביב-יפו בשבילך? אוהב/לא אוהב? מה חש כלפיה? האם נוח לך לגור בה? האם היא טובה לעומת ערים אחרות לצרכיך? מדוע אתה מרגיש ככה? מה גורם לך? (4) כאשר אדם שואל אותך "איפה אתה גר", מה אתה עונה? בנוסף נשאלו שאלות רקע אישיות. ניתוח התוכן כלל זיהוי נושאים שעלו כחוט השני בראיונות, זיהוי דפוסי היקשרות לעיר משותפים לכל המרואיינים וזיהוי דפוסי היקשרות ייחודיים לכל שכונה.

ניתוח התוכן של ארבע קבוצות Facebook שכונתיות כלל ארבעה שלבים: בחירת הקבוצות הרלוונטיות, איסוף נתונים בסיסיים עליהן, זיהוי שלוש קטגוריות שאליהן ניתן לשייך את כלל הפוסטים בקבוצות (פוסטים חיצוניים, פוסטים מקומיים-פונקציונליים ופוסטים מקומיים טהורים), וניתוח תוכן של ביטויי ושיתוף היקשרות למקום, שהסתמך על הפוסטים שהועלו בתקופה: יוני 2016 – יוני 2017. הצגת הממצאים להלן כוללת שלושה חלקים: היקשרות לשכונה, היקשרות לעיר תל-אביב והיקשרות למקום בקבוצות Facebook שכונתיות.

3. קנה המידה השכונתי: דפוסי היקשרות מגוונים לשכונה

ממצאי הראיונות מראים שניתן לאפיין את ההיקשרות למקום בחמש שכונות על ידי ממדי הזהות המקומית והאמון במקום (לוח 1). תושבי שכונות צהלה ושפירא הביעו היקשרות המורכבת מזהות מקומית ואמון במקום, תושבי שכונות עג'מי והתקווה הביעו היקשרות המורכבת מזהות מקומית לצד אי-אמון במקום, ותושבי שכונת בבלי הביעו היקשרות המורכבת מאמון במקום ללא זהות מקומית. תושבי שכונות מרקע חברתי גבוה מעוררות אפוא אמון במקום, לצד שונות בזהות המקומית ושכונות מרקע חברתי נמוך מעוררות זהות מקומית, לצד שונות באמון במקום. לכל שכונה נרטיב היקשרות ייחודי המשפיע על ההיקשרות למקום בצורה מורכבת, והוא זה שגורם לכך ששכונות מרקע חברתי גבוה עשויות לפתח זהות מקומית, ושכונות מרקע חברתי נמוך עשויות לזכות גם באמון במקום.

לוח 1: מאפייני ההיקשרות לשכונות המדגם: זהות ואמון

זהות	חוסר-זהות	
אמון	צהלה, שפירא	בבלי
אי-אמון	עג'מי, התקווה	

שכונת צהלה: אמון במקום לצד זהות מקומית, נרטיב שכונתי של אהבה וגאווה

בראיונות עם תושבי צהלה (מקבץ תמונות 1) בלטה היקשרות חזקה למקום. התושבים אוהבים את השכונה, מתגאים בה ומציינים כי זו השכונה הטובה ביותר בעיניהם. האמון במקום מתבטא בכך שתושביה תופסים את השכונה כמקום הטוב ביותר לסיפוק צרכיהם וייעודם. "יש פה הכול! מי שבא לגור פה, רק נשאר לו לחיות וליהנות" אומר חגי (כל השמות בדויים). גם רותם מתארת את האיכויות הפונקציונליות של השכונה: "אני אוהבת את האיכות חיים (בשכונה)... היא לא צפופה, היא נעימה". חמוטל מתארת את השכונה כבעלת יתרונות בלבד וכחלק מכך ערך הנדל"ן בה: "לא רואה חסרונות בשכונה... וגם הנדל"ן עולה ויכולה להשאיר כסף לילדים". לצד תחושות התושבים כי השכונה מספקת את צורכיהם מבחינה פונקציונלית, תחושת הזהות השכונתית חזקה עוד יותר. "יש סולידריות למקום, אנחנו אוהבים את השכונה והשכונה מעניקה", כך מתאר חגי את הקבלה מהשכונה ואת האהבה כלפיה. חגי מספר שהתחתן בבית הכנסת השכונתי ואומר: "עד ככה אני בשכונה הזו!". אריה מצהיר בפתיחת השיחה עמי: "קחי בחשבון שפה זה לא אופייני", ומתאר את אהבתו לשכונה, שהיא חלק ממנו: "יש לי קושי נפשי להתנתק מהמקום, כל מחשבה ללכת לגור במקום אחר לא נראית אלטרנטיבה כיפית לי... אני מאוד מחובר ומאוד אוהב". אריה מתאר את ההכרות עם השכונה כמשמעותית לזהותו: "אני הולך במדרכות ומכיר את העצים, מכיר את המדרכות, עזבי שהם השתנו כבר, את הגדרות של הבתים מכיר, שהם חלק מפה... את עמודי החשמל שמפריעים לעבור אני מכיר". גם חמוטל מציגה באופן ישיר את תחושותיה כלפי השכונה: "התאהבתי בשכונה... פשוט התאהבתי".

מקבץ תמונות 1: צהלה

דגש חשוב שעלה מדברי המרואיינים הוא עברה הצבאי של השכונה כבסיס לזהות מקומית. חגי ואריה התייחסו לעוברים ושבים שהם מכירים והתגאו בעברם הצבאי: "זה שמדבר עכשיו בטלפון, רואה? הוא תת אלוף בתנאים" סיפר חגי. אריה מספר: "הרבה מאלופי צה"ל (פה), משה דיין... הייתה תחושה שכל הארץ נשלטת על ידי השכונה! ראשי המוסד והדברים התנהלו מפה... אנשים ממש הכירו מפה ומקביעת החלטות, וחיו בשכנות". חגי תיאר את עברה הצבאי גם כסיבה המחייבת מתן שירותים ברמה גבוהה: "יש מרכז למבוגרים, טיולים, הרצאות והכל בחינם. זה אנשים שהקימו את המדינה (שחיים פה) זה לא צחוק". לשכונת צהלה נרטיב היקשרות ייחודי, המשלב בין אמון במקום כמקור לסיפוק צורכיהם הפיזיים של התושבים, לבין זהות מקומית המאופיינת בקשרים רגשיים כלפי השכונה. לשכונה אפוא סגנון היקשרות של אמון לצד זהות מקומית, המתבטאת בנרטיב שכונתי של אהבה וגאווה, המבוססת במידה רבה על עברה הצבאי.

שכונת שפירא: אמון וזהות חזקים, נרטיב שכונתי של "אף-על-פי-כן"

גם בשכונת שפירא (מקבץ תמונות 2) נצפתה היקשרות למקום המורכבת מזהות ומאמון. התושבים אוהבים את שכונתם ומתגאים בה במעין התלהבות של "אף-על-פי-כן". התחושה היא כי על אף הקשיים הכרוכים במגורים בשכונה ותחושות אפליה הנובעים בין היתר מהמיקום בדרום העיר, התושבים אופטימיים לגבי עתידה ויש להם תחושת שליחות, בזכות הזהות המקומית החזקה והתקווה הנובעת מהשינויים החיוביים החלים בשכונה. שמעון, תושב ותיק שגדל בשכונה וחי בה כל חייו, מתאר את הקשר הרגשי שלו לשכונה: "הייתה לי ילדות בשכונה מאוד חמה ופתוחה, מאוד... אווירה של קיבוץ... אחר כך הייתה תקופה עם נרקומנים, עובדים זרים... זה יצר פה הרבה מאד קונפליקטים ומתחים. אבל יחד עם זאת, קורים דברים בקהילה... מעורבויות של אנשים, מקדמים מיזמים...". שמעון מציג את הנרטיב השכונתי הרווח בקרב רבים: בזכות עברה הייחודי, על אף תקופות של קשיים, בשנים האחרונות עוברים על השכונה הליכי שינוי משמעותיים המשיבים את הגאווה השכונתית על ייחודה. שמעון מספר על פסטיבל בשכונה ומצהיר כי "זה משהו באמת שקורה בשכונת שפירא בלבד!", ומתאר את הזהות השכונתית לצד האמון במקום: "אני אוהב את השכונה. אוהב, אוהב את האווירה פה, הכול קרוב, הכול נייד, נוח להגיע למקומות". גם דורית ואבי מדגישים את הזהות השכונתית: "זאת שכונה, זאת קהילה... פה אין 'סוגרים את הדלת וזהו'" מספרת דורית. היא מתארת את התמיכה הרבה שמקבלת משכנותיה ואומרת: "אכפת לי מהשכונה". אבי מדגיש את עברה של השכונה כבסיס להיקשרות אליה: "גם צעירים של היום שגרים בשכונה צריכים לדעת את העבר של השכונה ולהיות מחוברים", ומתאר תחושת קהילתיות וזהות לצד אמון בשכונה כמוקד לסיפוק צרכיו הפונקציונליים: "בשפירא... לא כל אחד מנותק בחור שלו, שפירא עונה על הדבר הזה, באמת יש שם הכול", ומוסיף "שפירא זה בית, זה שכונה במלוא מובן המילה, (יש) המון המון חיבורים בין תושבים... יש שם מגוון של דעות, של עולים מכל מיני מקומות, המון חום, המון פתיחות, והיא התפתחה בשנים האחרונות".

מקבץ תמונות 2: שפירא

Corcoran (2002) מדגיש את חשיבות הזיכרון ההיסטורי והמסורת המשותפת כמשאב המייצר זהות שכונתית. זו נשמרת גם כאשר דפוסי הפיתוח משנים את אופייה של השכונה מן היסוד. בעוד שבצהלה, איכויותיה הפונקציונליות הן שחזקו את הזהות המקומית, לצד עברה הצבאי, בשפירא הזהות המקומית שהסתמכה גם על עבר שכונתי ייחודי השפיעה באופן חיובי על האמון בתפקודה הפונקציונלי של השכונה, גם אם תפקוד זה מוגבל ומורכב יותר. צהלה ושפירא מייצגות אפוא שתי שכונות שהן מושא לזהות מקומית לצד אמון במקום, כאשר שילוב זה נובע מנרטיבים ייחודיים המייצרים זהות לצד אמון בשכונה החזקה ואמון לצד זהות במוחלשת.

שכונת עג'מי: זהות ללא אמון, נרטיב שכונתי של אהבה וכאב

שכונות התקווה ועג'מי מייצגות דגם של היקשרות אמביוולנטית. השכונות מהוות מוקד זהותי משמעותי לתושבים, אך אלה איבדו אמון בשכונותיהם כמוקד לסיפוק צורכיהם. לצד זה, לכל שכונה נרטיב היקשרות ייחודי. בעג'מי (מקבץ תמונות 3) ניכר נרטיב של אהבה וכאב. התושבים מזדהים עם השכונה לחלוטין, אך מבטאים אובדן שליטה ואי אמון בה. מוסטפא מספר: "נולדתי בשכונה, חי בשכונה... כל ההווה והחוויה היא עג'מי. החיבור של התושבים זה... הוא מאוד חזק, גם בגלל הנושא של איפה אנשים נולדו וחיו, וגם בגלל מה שהיה פעם ומה שקורה היום. אני בהרבה מובנים מדמה את זה לכמו שמוציאים דג מהים. כשאני יוצא מהשכונה החוויה היא מתי אני חוזר". התושבים כולם מדגישים את המורכבות בין זהות לאי אמון במקום: "לא שכונה קלה, אבל... מחוברים אליה" אומר מוסטפא. אברהים מספר: "החוויה היא של מקום עני, מקום מוזנח, מקום עזוב, אבל עם המון המון רגש... אבל גם זה משתנה וכמעט מתהפך, זה מקום שמתפתח... אבל מאוד קר ומתנכל לאלה שגדלו בו". אברהים מתאר כיצד שיפורים בשכונה, שבמצב אחר היו יכולים להשיב את האמון במקום כמוקד לסיפוק צרכי תושביו, אינם מיועדים לתושבים הוותיקים – הערבים. ההיבט הלאומי מהותי בתיאור הפער בין היקשרות רגשית חזקה לאי אמון. מוסטפא מספר על הקמת פארק המדרון: "זה נתפס כהמשך של יהוד יפו... יש מצוקות אחרות כמו חינוך, אבטלה... הפארק לא בשבילנו אלא לכניסה של יהודים". אימאן ונור מציגות כל אחת צד אחר של הניגוד בין זהות מקומית לאובדן האמון במקום. אימאן, מבוגרת יחסית לשאר המרואיינים, חווה את השכונה כחיובית בלבד ומתארת את הקשר בפשטות: "הכול אני אוהבת. החיים שלי פה... נולדתי פה, התחתנתי פה, הכול פה הכול קרוב לי". נור הצעירה יחסית מתנכרת לשכונה ומתארת כיצד איבדה בה אמון: "גדלתי פה, (פעם) חיים יותר יפים היו. אבל הכול, כל המנטליות של החיים השתנתה הכול השתנה... קשה לגדל פה ילדים, לא רואה את העתיד שלהם פה". הנדבך הלאומי בתהליך הג'נטריפיקציה מהותי בפגיעה באמון במקום. מוסטפא מתאר: "החיבור הוא בעוצמות שלא בטוח שיכול לתאר אותם... אבל עג'מי לא כמו פעם, בגלל התהליכים שחווים, לעבור למשל ברחוב קדם, להסתכל ימינה שמאלה לראות את הווילות... זה מרגיש שזה לא... זה לא שלך. זו לא השכונה שהייתה... וזה בא ממקום של מצוקה אצל חלק מהתושבים וזה עוד יותר קשה... (התחושה ש) לקחו לנו, העדיפו להביא אנשים מבחוץ ולא לאפשר לאוכלוסייה המקומית לנשום".

מקבץ תמונות 3: שכונת עג'מי

עג'מי מתאפיינת אפוא בנרטיב היקשרות מורכב של אהבה חזקה לשכונה וכאב על תחושת אובדן שליטה עליה. תהליכי הג'נטריפיקציה שנתפסים כבעלי פן לאומי חזק פגעו באמון בשכונה, אך הזהות השכונתית עודנה משמעותית.

שכונת התקווה: זהות ללא אמון, נרטיב שכונתי של "זיכרונות מן העבר"

בשכונת התקווה (מקבץ תמונות 4), בדומה לעג'מי, עולים רגשות של זהות מקומית, לצד פגיעה באמון במקום. נרטיב ההיקשרות למקום בשכונת התקווה מבוסס על זיכרונות מן העבר, שהם חזקים מההווה. תושבים חשים כי הם הוותיקים האחרונים שנותרו, וזהותם מבוססת כמעט רק על העבר, בגלל פגיעה קשה ביכולת השכונה לספק את צרכיהם בהווה. דורה, תושבת ותיקה בשכונה, מתארת בעיקר את החוסר באמון בשכונה: "אין גינה, אין משהו מעניין בערב, אין לי חברה, אין התפתחויות בשכונה. כולם מבוגרים... (אני) משועממת ומפחדת לאבד את השכל שלי. היו (לי) שכנים כמו משפחה, יותר ממשפחה! כולם עברו או מתו". דורה מתארת חוויה מאד קשה של חוסר בהווה, מול זיכרונות מהעבר: "אני נשארתי הכי ותיקה... כולם פה בשכירות. ספסל אין לשבת. רוצה לנשום... פעם היו פה אנשים טובים... (ועכשיו) אין גינה קטנה אין ספסל אין על מי להסתכל. לא מתחשבים בנו, רוב השכונה מבוגרים, והילדים עזבו והלכו...". נתי ושימי מדגישים זהות המבוססת במידה רבה על רגשות נוסטלגיים. על פי שימי: "יש אווירה פה, אוהב את התשומת לב של האנשים, אנשים אוהבים אותי פה... את כולם, את כל התקווה אני מכיר... לא הייתי יכול לחשוב על מקום אחר לגור בו. כשהיינו ילדים היינו קופצים על חבל... היינו משחקים ביחד... מי שנולד פה ומי שגר פה אוהב את השכונה". גם נתי מתאר כיצד השכונה היא חלק חזק מזהותו באמצעות תיאור של העבר: "מכיר פה כל סמטה בשכונה... היום זה לא התקווה של פעם. היו יותר אנשים יותר משפחות... יותר אקשן, השוק עבד יותר... כשהייתי ילד היה הרבה פשע, אנשים מעוטי יכולת אבל היה יותר טוב מעכשיו... היו חיים יותר פשוטים אבל יותר טובים. (הייתה) יותר חמימות, לא היו סורגים, לא דלתות ולא גדרות". גם בשכונת התקווה, כמו בעג'מי, תושבים מעלים תחושות של דחיקה ואפליה: "לא אכפת משכונת התקווה, רוצים שאנשים יעזבו מה שיותר מהר ושהעשירים יעשו פה פרויקט... כבר 30-40 שנה שרוצים לדלל אז מכניסים את כל האנשים הזרים כדי שאנשים יכנסו לדיכאון נפשי ואז הם יעזבו". בניגוד לשכונת עג'מי, בשכונת התקווה החשש מפני ג'נטריפיקציה ודחיקתה של האוכלוסייה הוותיקה נמצא בשלב ראשוני יותר, ולחששות אין נדבך לאומי.

מקבץ תמונות 4: שכונת התקווה

שכונת בבלי: ארון ללא זהות, נרטיב שכונתי של שכונתיות פונקציונלית

שכונת בבלי (מקבץ תמונות 5) מייצגת סגנון היקשרות של מעין ארון "קר", בנרטיב של שכונתיות פונקציונלית. התושבים נהנים משירותי השכונה ומהתחושה הקהילתית שחלקם חווים בה, אך לא נראה שהשכונה נכנסה למבנה הזהותי שלהם או שמעוררת תגובות רגשיות משמעותיות. התושבים העידו כי הם יכולים לראות עצמם במקום אחר וכי השכונה בעיקר נוחה להם. "אני לא חושב שאם אעבור שכונה זה ישנה לי... אבל בהחלט... יש פה משהו. באים לפה אנשים שאכפת להם מחיי משפחה וכן רוצים את הקהילה הזו... ונחמד שיש פה מקומות כמו הגינה והקאנטרי" מספר אילן. גם חבצלת מתארת חוויה דומה: "נוח כאן מבחינת הילדים... מרכזי קניות, אנשים נחמדים... לא יודעת, פשוט נעים לי, נעים ונוח... (אבל) אם הייתי מרעננה היה לי שם טוב גם... מרוצה ממה שיש לי, מהנגישות, זהו". יוכבד מתארת אף היא את הארון בשכונה: "היום זה תענוג שאין כדוגמתו... כולם מוצאים את מקומם, הנכדה הולכת לפארק... (הולכים) ברגל לכל מקום". התושבים מתארים את האיכויות הפונקציונליות של בבלי, אך מדברים על כך במעין פורמליות ולא בהכרח בהתרגשות. "בסך הכול מקום נחמד לגור בו. שקט ונעים... אני היום לא עושה כלום בשכונה, אפילו לא סופר מרקט... רק כשצריכה להצביע ביום הבחירות נכנסת לבבלי" מעידה יוכבד. אדית מציגה בפירוט את הניתוק הרגשי מהשכונה ואת היעדר הזהות המקומית: "מאז ועד היום פרט לסופר אין לי קשר לשכונה... אין לנו חברים מהשכונה, לילדים אין חברים בכלל בשכונה, אז אין לי קשר לשכונה, חוץ מהסופר... מה עוד יש פה... לא מכירה פה כלום אפילו את השמות של הרחובות אני לא מכירה". בבלי מעוררת ארון במקום עקב שירותיה הטובים ורמת החיים הגבוהה, אך נראה כי התושבים אינם תופסים את בבלי כחלק מזהותם. לסיכום, קיימת שונות רבה בהיקשרות למקום בין שכונות שונות. שכונות מוחלשות עוררו בכל המקרים זהות מקומית. אולם, כפי שמדגימה צהלה, שכונות בעלות רקע חברתי גבוה יכולות אף הן ליהנות מתחושת זהות שכונתית חזקה, בזכות נרטיב שכונתי ייחודי. שכונות בעלות רקע חברתי גבוה התאפיינו בארון במקום. אולם, כפי שמדגימה שכונת שפירא, שכונות בעלות רקע חברתי נמוך יכולות אף הן ליהנות מתחושת ארון במקום, בזכות נרטיב שכונתי ייחודי.

רמות צהלה: דוגמה לאי-מקום

רמות צהלה אינה אחת מן השכונות שבחרנו לחקור, ולתושב מרמות צהלה הגיעה המחברת הראשונה במקרה, כאשר תרה אחר תושבים מצהלה. התברר שהשונות בהיקשרות למקום בין שתי השכונות הצמודות גדולה, ועל כן היה עניין בשילוב תפיסות המרואיינ מרמות צהלה. עמית הפגין אדישות מוחלטת כלפי המקום: אי-מקום, המוגדר כחוסר רלוונטיות של מקום כלפי אדם, החש שביתו הוא בכל מקום ובשום מקום, והמתבטא באדישות כלפי הצורך ליצור קשרים רגשיים עם מקומות (Hummon, 1992): "מצאנו פה בית שמצא חן בעינינו וזהו... אני מהאלה שלא צריכים שכונה". הוא התקשה למצוא דוגמאות לקשר לשכונה וסיפר: "אימא שלי גרה פה בדירה, 100 מטר ממני, כשאני הולך אליה ברגל ולוקח ממנה סירים עם אוכל אני מרגיש יוצא דופן, הולך עם סירים את ה-100 מטר... אז אני מרגיש ממש שכונתי". עמית מתאר את קנה המידה הביתי בלבד כמשמעותי לו. אין לו מטען שלילי כלפי השכונה, אך אין לו למעשה מטען כלפי השכונה בכלל.

מקבץ תמונות 5: שכונת בבלי

עמית מייצג תושב שאינו מחזיק באמון בשכונה או בזהות שכונתית ונמצא במשבצת הריקה במטריצת ההיקשרות למקום בלוח 1, בכיוון המבטא אדישות ולא דווקא זהות שלילית וחוסר אמון.

היקשרות למקום כמצב דינמי ומשתנה, 'איום העשירים' כגורם מכריע

באיזו מידה אופי ההתקשרות לשכונה הוא דינמי? בספרות נטען כי אמון במקום נוטה להקדים את התפתחותה של זהות מקומית (Vaske & Kobrin, 2001). כאשר מקום פוגש את צרכיו של אדם, האדם בוחר להישאר בו, וככל שהאדם נשאר לאורך זמן במקום, גדלה הסבירות שהמקום נכנס למבנה הזהותי שלו (Charis & Carmen, 2014). עם זאת, כאשר מקום לא עונה לאורך זמן על צורכיהם של התושבים, תפיסת האמון במקום יכולה להתערער במהירות, כפי שקרה בשכונות ע'מ' והתקווה. זהות מקומית אינה נוצרת בקלות, אך משהושרשה היא נשמרת לאורך זמן וקשה יותר לשחוק אותה, אם כי פגיעה מתמשכת בתפיסת האמון יכולה בסופו של דבר להוביל גם לאובדן זהות. שכונת שפירא מייצגת מקרה בו על אף ערעור בעבר של אמון במקום כפי שמתארים התושבים, שימור הזהות המקומית ושינויים העוברים על השכונה מיצרים אמון מחודש במקום.

גורם דומיננטי שיכול להשפיע על ההיקשרות לשכונה, ושעבר כחוט השני בכל הראיונות, הוא 'איום העשירים'. לא מפתיע, שבשכונות כמו ע'מ', התקווה ושפירא, רווחות חששות מג'נטריפיקציה ומדחיקת התושבים המקוריים, אך גם בבבלי ובצהלה, שהן מהשכונות העשירות בישראל, קיימות קבוצות של "עשירים אף יותר" שמאיימות על תחושות השייכות והשליטה של התושבים הוותיקים. מדבריהם של המרואיינים ניתן להסיק כי האיום שהם חשים אינו רק כלכלי-נדל"ני, המתבטא בעליית מחירי הדירות והשכירות, אלא גם איום על אופי המקום, ועל עצם תחושת השייכות שלהם. כך למשל, תושבים רבים מזכירים את מידת ההכרות שלהם עם המקום כדוגמא מרכזית להיקשרותם לשכונה וחוששים שחדירת כסף ותושבים אמידים מאוד תשנה ללא היכר את השכונה ותפגע בתחושת ההיקשרות שלהם.

בשכונות התקווה וע'מ', איום העשירים והכוחות הפולשים לשכונה משמעותי וקשה. אברהם מסביר: "אני מבין שגם בקרית עמל זה (ג'נטריפיקציה) קרה, וגם בהרצליה ליד החוף זה קורה... אהה... אבל יכול להגיד ש... לא להרצליה וגם לא לקרית עמל, יש את הסמליות שליפו ולעג'מי היו לאוכלוסייה הערבית! אין את כל הסמליות הפוליטית". אברהם ממשיך לספר על הג'נטריפיקציה בע'מ': "(זה) תהליך קפיטליסטי פר אקסלנס... משפחות יהודיות-ספרדיות שהיו פה בשכונה עברו את אותו תהליך... נכון שהם ייטמעו יותר בקלות בבת-ים, ראשון וחולון.... בטייבה, כפר קאסם ואפילו ברמלה ולוד זה לא אותו דבר, כי המושג 'זר' בשפה הערבית הוא מאד מאד מאד חזק... תמיד ידעו שזה היפואי, הזר...". כך מוצגות למעשה שתי סיבות לייחוד איום העשירים בשכונה ערבית כע'מ': מושג ה'זר' ויכולת ההטמעות במקום אחר, לצד הסמליות הלאומית-פוליטית של השכונה. בשכונות התקווה ושפירא, מציגים תחושות איום המקושרים במידה רבה להבדלים בין צפון ודרום העיר. נתי משכונת התקווה, מתאר את כעסו כלפי העירייה, שמפתחת את צפון תל-אביב בלבד על חשבון הדרום: "לא אכפת להם שהשכונה תתפתח אחרת, רוצים שאנשים יעזבו מה שיותר מהר... העשירים יעשו פה פרויקט... הם יביאו לפה טייקונים שייקחו לאלה שיושבים פה הרבה הרבה שנים במקום לפתח להם... כי אנחנו חלשים".

התושבים בשפירא מתארים גם הם חשש מהאוכלוסייה האמידה ומלחצי הפיתוח, אך לעומת התקווה וע'מ', מציגים שליטה חלקית במצב ורואים בתהליך גם תועלת: "בשנים האחרונות שפירא

תפסה כיוון של שפירא המתחדשת" מתאר אבי: "אני רואה את זה בתהליך של דחיקת התושבים החלשים אל מול החזקים... החלשים רואים את זה כיתרון אבל אם הם יצאו החוצה... הם לא ייהנו (מפיתוח השכונה)". נראה, שהבעיות שעומדות בפני שכונת התקווה, מתממשות במידה רבה כבר בשפירא, עקב עליית מחירים. אולם, לפי המרואיינים, בשלב זה, תחושת השליטה והאופטימיות דומיננטיים בשפירא: "בשפירא יש יותר אוכלוסיית מעבר, שכירות... למרות שבשנים האחרונות יש שינוי, קורים תהליכים, אחד מהם זה בית הקפה הזה בו אנו יושבים" מספר שמעון, בפגישה בבית הקפה השכונתי 'שפירא': "אני אומר לך שיש פה תהליך, קורה פה משהו... מהחבר'ה הצעירים, יוזמות מקומיות שמתחזקות בשנים האחרונות..."

איום ה"עשירים יותר" עלה גם בשכונות בבלי וצהלה. עליית המחירים מוצגת בבבלי כבעיה המרכזית המאיימת על האמון במקום. אילן מספר: "בבלי מרגישה מאד קהילה. אנשים מאד קשה להם לעזוב אותה. אבל אנשים נשברים כי לא מצליחים לקנות פה, דירת ארבעה חדרים עולה ארבע מיליון". מלבד המחירים, אדית מתארת כיצד הלך הרוח העשיר פוגע בשכונה בעיניה: "ראיתי איך הילדים בכיתה ב' כבר עם מותגים, ואני לא אוהבת את זה כעיקרון". יוכבד מתארת כי בתה רצתה לרכוש דירה בשכונה, אך לא יכלה עקב העלויות הגבוהות. עם זאת, בבבלי לא נראה כי עליית המחירים נוגעת לעומק ומכאיבה לתושבים, כפי שנראה בשכונות עם זהות מקומית חזקה. גם תושבי שכונת צהלה, שהיא אחת השכונות העשירות בישראל, חווים תחושת איום מ'העשירים יותר'. "בשנים האחרונות יש את הקטע הכספי, מיליונרים הגיעו לשכונה", מתאר חגי, "אשתי לא אוהבת את זה, כשהבת הגדולה שלנו הייתה ילדה זה היה עוד סביר, אבל בילד השני שלנו... זה כבר השפיע. ראינו כוחניות ממעמדות וכסף, הורים עם כסף חזקים מאד בכל תחום בחברה... יש להם יותר כוח, הם מפעילים לחץ על המנהלת, מנהלת בית ספר צעירה שלא יכולה לעמוד מולם... יש גם פה פערים. אני בן ממשיך, אבל יש אנשים שהגיעו במאות מיליונים, (וזה) מפריע לכל אחד. פערים גבוהים יש פה, למרות שגם ה'עניים' פה זה אלפיון עליון, לא... אולי מאיון עליון". גם רותם מספרת על הורים עשירים שנכנסו לשכונה ומשפיעים על בית הספר: "ההורים נוראיים, נורא דורסניים, וההנהלה מפחדת מהם". בשכונת צהלה, מלבד עליית המחירים, איום העשירים מתבטא במידה רבה בדינמיקה במערכת החינוך בשכונה.

לסיכום, איום העשירים זוהה כגורם מרכזי לפגיעה בהיקשרות למקום העובר כחוט השני בכל הראיונות ובכל השכונות. עליית מחירי הנדל"ן ותחושות דחיקה ואיום מאוכלוסייה עשירה יותר המגיעה לשכונה, הופכות את השכונה למקום זר כלכלית וחברתית לתושביה הוותיקים. בעבר הושם דגש על שקיעת קהילות כפריות, גלישה לפרברים ודעיכת מרכזי הערים, אליהן חדרו קבוצות מיעוט חלשות שדחקו את האוכלוסייה הוותיקה, כגורמים לפגיעה בהיקשרות למקום (Relph, 1976). ממחקר זה עולה כי לצד הצלחתן של שכונות עירוניות לספק תחושת זהות ואמון במקום, ההיקשרות למקום עומדת בפני סכנות חדשות-ישנות המאיימות על יציבותה. איומי 'העשירים יותר' ושינויי אוכלוסייה שאינם ניתנים לשליטה, מהווים סכנות משמעותיות להיקשרות לשכונות. אם בעבר, הפגיעה בהיקשרות למקום קושרה על פי רוב 'לאיום החלשים והמיעוטים', כיום ניתן לומר, כי הצלחתה של תל-אביב, דהיינו 'איום העשירים', היא שמאיימת על תחושת היקשרות של תושבים שאינם מזהים יותר את השכונה כמקום.

לעומת השונות בהיקשרות התושבים לשכונות שונות, ההיקשרות החזקה לתל-אביב זכתה לקונצנזוס כללי. לטענת Bell & de-Shalit (2011), לערים יש אתוס דומיננטי ייחודי, המשפיע על תפיסת תושביהם את העיר כ'אדם' בעל תכונות אופי. הגאווה העירונית ייחודית לכל עיר, למרות תהליכי גלובליזציה והומוגניזציה של המרחב. תל-אביב מאחדת שכונות ואנשים שונים מאוד זה מזה סביב אתוס עירוני אחד. אתוס זה, כפי שנתפס על ידי המרואיינים, מבוסס במידה רבה על המיתוג "עיר ללא הפסקה", עיר גדולה ודינמית, שיש בה אפשרויות בלתי מוגבלות, מגוון ותסיסה (עזריהו, 2005), רמה גבוהה של שירותים, עיר מהנה, יצירתית ומכילה. ההבחנה בין אמון במקום לזהות מקומית אינה כה רלוונטית בקנה המידה של תל-אביב בגלל היעדר שונות בין המרואיינים באופי ההיקשרות לעירם.

תושבי צהלה, המושרשים עמוקות בשכונתם, אינם מוותרים על זהותם העירונית. "טוב, אני משוחד" אומר חגי, "מאוד אוהב ת'עיר. מכור. לא יכול לגור בשום מקום אחר. רק בתל-אביב. יש לי חברים ממושבאים שלא מבינים... אני חי את תל-אביב, נושם אותה. גם את הדרום אני מכיר, את כולה ככף ידי מכיר, וחי אותה". רותם מצהירה: "אל העיר אני מאד מחוברת", ומתארת: "מאוד אוהבת את תל אביב. מאד. היא נעימה, קלילה, כיפית, יש המון אפשרויות, חוף ים... מאד נוחה, נגישה. נוחה למשתמש". גם אריה לא מפספס הזדמנות לבטא את היקשרותו לעיר: "העיר מדהימה, הכי תוססת שאני מכיר בעולם כולו". כל התושבים מתארים את העיר כמקום של הנאה, מגוון אפשרויות ותחושת קלילות. חמוטל מספרת: "הייתי עוברת לתל-אביב סנטר בראש שלי... ליד כל ההצגות, מסעדות... הייתי מתגעגעת לפה (לצהלה) אבל". חמוטל מגדירה אף היא מהי "תל-אביב סנטר" בשבילה, כמקום הנמצא ליד ההתרחשויות וההזדמנויות. כך, חמוטל מסכמת שברמת העיקרון הייתה רוצה לגור במרכז תל-אביב, אך בפועל, לא רוצה לעזוב את השכונה. דינמיקה זו בין הקשר שלה לשכונה ולעיר מאפיינת הבדלים שעלו גם אצל המרואיינים האחרים. השכונה שלה, זה ביתה, שם מרגישה בנוח ואליה קשורה. העיר, היא מעין "דמות", אתוס, שברמת העיקרון תמיד שואפת להתקרב אליה, לצד חיים בקנה מידה קטן ומכיל יותר כשכונה. אריה מגדיר את העיר כמקור להנאה, לעומת השכונה שהיא מקור לחיבור: "בתל-אביב אני נהנה. את צהלה אני אוהב". כאשר בוחנים את תפיסת תושבי צהלה את מעמד השכונה כחלק מהעיר, ניתן למצוא קשר מעניין למיקומה המרחבי. צהלה מרוחקת ממרכז העיר (איור 1). רותם מתארת את הריחוק לצד המבנה הסגור של השכונה: "השכונה קצת מרוחקת וגם קצת סגורה במבנה שלה... קצת כמו מומיה... בצהלה גם הגבול ברור". השכונה נתפסת כ"מרוחקת ומבוצרת". ההפרדה בין העיר לשכונה ברורה: "הילדים לא מכירים את תל-אביב בקושי... מבחינתם הם גרים בצהלה... השכונה נורא מבודדת" מספרת רותם. תושבים נוספים מגדירים את השכונה כ"רחוקה מהעיר". "בשכונה יש ריחוק מהבילויים של תל אביב ובכלל... יש פה רמה טובה אבל זה רחוק מהעיר" מתאר אריה. המרחק ו"הביצור" מחזקים את תחושת הייחוד והשוני של השכונה מהעיר, אך אינם מפחיתים מהיקשרות התושבים לעיר כולה.

גם בשכונת בבלי יש קונצנזוס: "אין על תל-אביב... אני אוהבת את העיר תל-אביב, נקודה". מספרת אדית, ומתארת את ה"כיפיות" שבה, ואת מגוון האפשרויות שבה כסיבה מרכזית. חבצלת

מספרת על תל-אביב: "לא חשבתי אף-פעם לצאת. כשיוצאים ממנה מרגישים ממש... מרגישים את ההבדל", ויוכבד מצהירה: "תל-אביב היא פאר והדר". תושבי בבלי שותפים לתפיסת האתוס העירוני התל-אביבי כגורם מרכזי בהיקשרות לעיר. אדית מתארת: "אני אוהבת את העיר תל-אביב, נקודה... בגלל האפשרויות הבלתי מוגבלות. בגלל ה"עיר ללא הפסקה" בגלל שאפשר, תמיד יש מה לעשות, אוהבת מסעדות, אוהבת בתי קפה... עיר כיפית". יוכבד מתארת את אוהבתה לעיר: "לתל אביב יש הרבה פנים. מקומות בילוי יפים. איפה לטייל... יש הרבה מה לראות, אני אוהבת את תל אביב ומוצאת בה הרבה עניין". מעמד השכונה ביחס לעיר כפי שנתפס על ידי תושבי השכונה הוא השכונה "כשער לעיר". תושבי בבלי, נהנים מהנוחות בשכונה, אך את זהותם הם מוצאים במידה רבה בעיר. אין לבבלי זהות מקומית והיא מציעה בעיקר מיקום פונקציונלי ונוח שמהווה שער לעיר: בכניסה אליה, מעט בצד אך לגמרי חלק ממנה, מדרום לירקון וממערב לאילון. במילות חבצלת: "רציתי מקום שיהיה בשכונה, אבל שקרובה לעיר". אדית מספרת כי הדבר שהיא הכי אוהבת בשכונה זה היותה "היציאה והכניסה לעיר", ויוכבד מדגישה אף היא את מיקום השכונה כשער לעיר: "שכונת בבלי היא בתוך העיר ומחוץ לעיר... זה מיקום שאין כמוהו בעולם... המיקום שלה פותר את כל הבעיות". התושבים מביעים אפוא תחושות הזדהות עם העיר, כאשר מיקום השכונה מחזק את הזהות העירונית.

הגאווה העירונית וההיקשרות לעיר חזקה גם בקרב תושבי השכונות הדרומיות, על-אף תחושות האפליה. "תל-אביב, עיר מגניבה, עיר תוססת" מספר שמעון משכונת שפירא, ואבי מתאר אותה כ"תל-אביב הגדולה והעוצמתית... מעניינת, כיפית ואוהב אותה, אוהב ליהנות ממנה...". מרגלית מצהירה כי "את תל-אביב אני לא אחליף". שכונת שפירא נתפסת כ"ייחודית ומשתלבת". מבחינת מיקומה המרחבי, אמנם בדרום העיר, אך במרחק הליכה מרוטשילד, וממערב לאילון. מבנה השכונה אינו מסוגר ואין גבולות המפרידים בין השכונה לחלקים אחרים בעיר, אך הבנייה הנמוכה יחסית והרחובות הראשיים מעניקים לשכונה זהות ייחודית. אבי מספר על מבנה השכונה האינטימי לעומת צפון תל-אביב: "אצלנו מחפשים את הקהילתיות... בצפון גרים במגדלים ואין 'בואו נסתובב בשכונה'. כל אחד במגדל שלו... לא יורדים לגינה הקהילתית". תושבי שפירא, בדומה לתושבי בבלי, רואים בשכונה חלק אינטגרלי מהעיר ומקום חיובי לסיפוק צרכיהם הפונקציונליים, אך בשונה מבבלי, תושבי שפירא רואים בשכונתם מקור לזהות ייחודית ומבקשים לחזק את האמון והזהות במקום על ידי השתלבות בתל-אביב, לצד שמירה על מאפיינים ייחודיים. רבים מעלים את המאפיינים ה"תל-אביביים" החדשים בשכונה כסממן להתחדשותה: "פתחו בית קפה, נהיה פלורנטין שני פה נהיה להיט" אומרת מרגלית. דורית שואפת להמשיך התחקות אחר מאפיינים "תל-אביביים": "לא חושבת שיש כאן הרבה חנויות אופנה... רוצה... שאני אחשוב כאילו שאני באלנבי".

גם תושבים שהביעו אכזבה גדולה משכונתם, כאשר הופנתה אליהם שאלה על העיר, שינו באחת את תווי פניהם והתגאו בשייכותם העירונית. תל-אביב נתפסה מעין "אמא גדולה" המאחדת את ההיקשרות למקום של תושביה, גם אלה שיש להם קשיים עם ההיקשרות לשכונה. כך, בשכונת התקווה, בה התושבים הביעו אי אמון מובהק בשכונה, אך ישרו קו עם שאר המרואיינים ביחס לתל-אביב. דורה, מיד אחרי שסיפרה כי "יבש פה (בשכונה) אין כלום", כשהופנתה שאלה על תל-אביב שינתה את אופן דיבורה ואמרה: "אין כמו תל-אביב!". נתי סיפר: "אני מכיר את תל-אביב כמו את כף היד... בכל מקום הסתובבתי", ותיאר כיצד היה נוהג לבלות בעיר בצעירותו. גם שמעון תיאר: "בתל-

אביב גדלתי ואני אוהב אותה". שכונת התקווה ממוקמת בדרום-מזרח העיר ומופרדת על ידי נתיבי איילון ממרכז העיר. מיקום זה משפיע על תפיסת השכונה כ"חצר אחורית" מרוחקת: "בבחירות (לעירייה) אומרים לנו שיהיה בסדר ואז לא מתייחסים... וגם לא נכנסים לפה... לא מגיעים עד לפה" אומרת דורה. גם נתי שותף לתחושה כי מיקום השכונה משמעותי למעמד השכונה בעיר: "לעירייה... לא אכפת משכונת התקווה כמו שאכפת להם מצפון תל אביב". לעומת בבלי, שתושביה מחוברים לעיר ואינם מחפשים בשכונה מענה זהותי, תושבי התקווה נתלים בעיר כמענה אחרון, אך כואבים את אבדן האמון בשכונתם.

תושבי שכונת עג'מי הביעו אף הם אהבה והערכה רבה לתל-אביב, על אף תחושות הפלישה והפגיעה בזוהר הערבית של שכונתם. את האצבע המאשימה מפנים התושבים למדיניות הכלל ארצית, ולא בהכרח לעיר. נור למשל, מתארת את העיר כמקלט להיקשרות עקב אכזבתה מהשכונה: "ההבדל בין יפו לתל-אביב הוא כמו שמים וארץ. למרות שלא מרחק גדול. הכול שונה. מנומסים יותר, נחמדים יותר, פתוחים יותר. הייתי מעדיפה לגור בתל-אביב. לא נכנסים לך לחיים שם, כל אחד בשלו... אני יותר מחוברת לצפונים התל-אביביים". אברהם מתאר: "אני אוהב מאד את תל-אביב, אין כמו תל-אביב... כיף של מקום. למזלנו אנחנו חיים בתל-אביב. לא הייתי רוצה להיות ערבי בעפולה או בראשון לציון. תל-אביב הרבה יותר סובלנית ממקומות אחרים. כן, אוכלוסייה יותר סובלנית". גם מוסטפא מספר בגאווה על העיר: "מכל העולם באים לפה". מיקום השכונה בדרום-מערב יפו עלה גם בעג'מי כחלק מתפיסת מעמד השכונה בעיר. השכונה נתפסה כ"חדורה ומופרת". התושבים מתארים כיצד הגבולות השכונתיים הולכים ומטשטשים, עקב חדירה, הפרה ושינויים בשכונה. "אנחנו סוג-של מעבר על-הדרך... התחושה הייתה שרוצים לחנוק לנו את הים..." מוסטפא מוסיף: "שקלו לחבר את יפו לבת-ים וחולון... סוף-סוף נהיה צפונים". כפי שעולה רבות מהראיונות, להכיר את העיר משמע להכיר את המשמעות החברתית של החלוקה בין צפון לדרום. מוסטפא מדגיש: "לא רצינו שיפו תהיה עוד שכונה בתוך תל-אביב... אני תמיד אמרתי... צריך את המקף בין תל-אביב ליפו, שיזרום. ליפו יש את הייחוד שלה, אסור לה להיות תל-אביב... נמל יפו זה לא נמל תל-אביב". תושבי עג'מי מתארים אפוא את הצורך להיות חלק מתל-אביב, אך ללא החדירה וההפרה שחווים כיום. על-אף האהדה לעיר, זהותם המשמעותית היא בשכונה.

לסיכום, כל המרואיינים הביעו תחושות של היקשרות לעיר, הסובבות במידה רבה סביב אתוס תל-אביבי אחיד. לצד זה, הודגם כיצד מרואיינים רבים העלו את מיקום השכונה כמשמעותי בתפיסת מעמד השכונה כחלק מהעיר.

5. קבוצות Facebook שכונתיות: מרחב וירטואלי לביטוי היקשרות למקום

קבוצות Facebook שכונתיות הן במה וירטואלית לביטוי היקשרות למקום, ומאפשרות לתושבים לשתף אחרים בתחושות זהות ואמון לשכונתם ואף לנסות ולהשפיע עליהן. עצם ההשתתפות במדיה חברתית המזוהה עם קהילה מקומית עשויה לחזק את ההיקשרות לקהילה (Virtanen & Malinen, 2010; Mesch & Talmud, 2008). במחקר זה נבחרו ארבע קבוצות Facebook על סמך מידת הרלוונטיות שלהן לשאלת המחקר, מידת הפעילות והאינטראקציה בהן, עושר הנתונים וההטרונגויות המאפיינים אותן ומידת משמעותן לתושבי השכונה, על סמך כמות המתקשרים והלך-רוח אנרגטי בקבוצה. בהמשך נאספו נתונים על כל קבוצה: שם, מספר חברים, תמונת הרקע, מטרה וותק (לוח 2). בשכונות בהן פעלו יותר מקבוצות Facebook אחת, נבחרה הקבוצה הגדולה והפעילה ביותר, שהוקמה על ידי תושבי השכונה. ניתוח התוכן המפורט של ארבעת האתרים הוביל לזיהוי שלוש קטגוריות-על, המייצגות את כלל "הפוסטים". קטגוריה ראשונה של "פוסטים חיצוניים" כוללת הצעות נדל"ניות ופרסום בתי עסק ואנשי מקצוע הפועלים בשכונה ומחוצה לה. פוסטים אלה משתמשים בקבוצת ה-Facebook השכונתית כמרחב פרסומי גרידא. הקטגוריה השנייה של "פוסטים מקומיים פונקציונליים" כוללת בקשות של תושבי השכונה, בהן בקשות להמלצות שונות, לעזרה ועוד. פוסטים אלה מהווים תקשורת בין התושבים החיים בשכונה. הקטגוריה השלישית של "פוסטים מקומיים טהורים" כוללת פוסטים העוסקים באופן ישיר בהווי השכונתי, בנוסטלגיה, בקריאות למאבקים ובהזמנות לאירועים שכונתיים וקהילתיים.

קבוצת צהלה נקראת "צהלה אקספרס – צהלה של פעם", וכשמה כן היא: מקום לשיתוף נוסטלגיה דרך תמונות וזיכרונות של אירועים, מקומות ואישים מהשכונה. בתיאור הרשמי של הקבוצה עולה היחס האוהב לשכונה: "גם אני אוהב את השכונה בה גדלנו!" (לוח 2). בקבוצה רוב מוחלט של פוסטים מקומיים טהורים של הבעת זהות שכונתית מופגנת. למשל, פוסט בו נרשם "חברים יקרים. שיר שכתבתי על חווית צהלה שלי... אחד המקומות הייחודיים בארץ אם לא בעולם כולו". הפוסט כלל שיר של רושמת הפוסט על אהבתה לשכונה, שזכה לתגובות אוהדות רבות. הקבוצה סובבת סביב העבר השכונתי, שנתפס כהרואי על ידי רבים, ומבסס את הזהות המקומית בשכונה, וכמעט נמנעת מעיסוק בהווה. למשל, פוסט הכולל תמונות עדכניות מהשכונה והעלאת זיכרונות ילדות: "קצת תמונות מהחורשה, עם חמימות קרני השמש שהגיחה לרגע, עולה ריח האדמה הרטובה מגשמי הימים שעברו... מן ילדות שכזאת". כותב הפוסט מצהיר כי הוא יליד השכונה וחי בה עד היום. על אף הדגש הנוסטלגי, פוסטים מסוימים מחברים את העבר להווה, למשל פוסט בו נכתב: "דף הפייסבוק הזה והקבוצה הגדולה שמאכלסת אותו מתעסקים בדרך כלל בעבר, וברגעים ומקומות נוסטלגיים הלקוחים מעברנו המשותף בשכונה המיוחדת הזו... אך השכונה שלנו הזו עדיין חיה ובוועטת, ועדיין כמו אז מאוכלסת בלא מעט אנשים... שמשפיעים על רבים אחרים, הרבה מעבר לגבולותיה". לסיכום, קבוצה זו עוסקת בזהות המקומית בעבר ובהווה בשיח אוהב, חיובי ונוסטלגי. הקבוצה מהווה מרחב וירטואלי לשיתוף ולחזוק ההיקשרות למקום, בעיקר הזהות המקומית המושתתת על עברה של השכונה.

לוח 2: תבחיני קבוצות ה-facebook בארבע השכונות

שם	צהלה	בבלי	שפירא	התקווה
שם	צהלה אקספרס – צהלה של פעם	בבליהוד – בבלי עושה שכונה	שישי שפירא	צעירי שכונת התקווה! (hope)
כמות חברים	1245	1462	5331	685
תמונת הרקע	תמונת מחזור נוסטלגית של ותיקי צהלה בילדותם	גן במרכז השכונה	מאיר גצל שפירא, מקים השכונה, עם ילדיו בכניסה לבית הכנסת השכונתי, תמונה מ-1935	בית עסק לתבלינים ובעליו, מוכר ותיק בשוק התקווה
מטרת הקבוצה כפי שמתוארת ב-Description	"בני ובנות צהלה מכל השכבות מוזמנים להעלות תמונות (נשמח עוד יותר אם תתייגו את המצולמים), סרטונים, סיפורים, זכרונות... גם אני אוהב את השכונה בה גדלנו!"	"קהילה שכונתית פתוחה עבור תושבי בבלי בבליהוד – עושים שכונה!"	"קבוצה נעימה מדרום לסלמה"	"הקבוצה של התקווה. לכל מי שגר או מתכוון להתגורר בתקווה ורוצה מקום לדבר, לשתף ולשאול שאלות על השכונה שבצד הנכון של איילון. בואו נשמור על מהות הקבוצה, כדף המרכזי של שכונת התקווה (עם גלישה לשכונות הארגזים ועזרא אחיותנו הקטנות) ועל האווירה השכונתית והחיובית."
תאריך פתיחה	23.3.2012	6.8.2014	17.1.2013	18.12.2011
דוגמה לפוסט חיצוני	–	"למכירה ספה דו מושבית וספה תלת מושבית יפהפיות ובמצב מצוין!"	"לתלות עציצים בבית בסטייל... סדנה ליצירת מתלה לעציצים בטכניקת מקרמה"	"למכירה בשכונה, מדפי איקאה..."
דוגמה לפוסט מקומי- פונקציונלי	"האם לצהלה יש עדיין ועד מקומי? אם כן, אשמח לקבל את מספר הטלפון שם. תודה"	"אמא חדשה בשכונה, היי! משפחתון מומלץ לתינוק בן חצי שנה? או מטפלת? מה ההבדל? צהרון?..."	"הגיע אלינו חתלתול שנראה ביתי. שייך למישהו? אפשר לאסוף..."	"המכירים מקום מומלץ לשניצל בפיתה? יש לי פה הריונית עם קרייבינג מאוד ספציפי"
דוגמה לפוסט מקומי- טהור	"חברי קבוצה יקרים, אנא נצלו את השבת לחיפוש תמונות מצהלה של פעם, גם כתיבת זכרונות משכונת ילדותנו, ללא חשש. אם אתם מבקשים עזרה בכתיבה או הגהה על שכתבתם ברמת פוסט (לא ספר מלא) נספק לכם זאת ללא תשלום..."	"חברת אורבן משתללת על השכונה..."	"הי כולם. בעקבות טענות לגבי שבט הצופים "איתן" שבשכונה – שהם לא מקבלים ילדי ישראלים אלא רק מהגרים: האם יש כאן הורים שבעצמם (לא משמועות, לא חבר של הבן של השכן) נדחו על ידי השבט בשנה האחרונה? ... אנחנו זקוקות לשמות ומקרים ספציפיים כדי להזיז משהו..."	"דיירות השכונה: האם אתן מרגישות בטוח ללכת בתקווה לבד בלילה? אני רוצה לעבור לשכונה וזה השיקול היחידי שקצת מטריד אותי. אודה לתשובות כנות. תודה."

קבוצת בבלי הוקמה במטרה לחזק הווי שכונתי כפי שמתבטא בשמה: "בבליהוד – בבלי עושה שכונה" ומהתיאור הרשמי של הקבוצה "קהילה שכונתית פתוחה עבור תושבי בבלי" (לוח 2). בשונה מקבוצות אחרות, בהן תמונת הרקע היא של תושבי השכונה, בקבוצה זו תמונת הרקע הוא של גן הנמצא במרכז השכונה. תמונה זו עשויה לשקף קשר לשכונה המתבסס על האלמנטים הפיזיים שבה. בקבוצה זו רוב מוחלט של פוסטים חיצוניים, והקבוצה משמשת במידה רבה מסגרת פרסומית. קשה למצוא בקבוצה זו פוסטים מקומיים טהורים המשקפים היקשרות למקום. הפוסטים סובבים סביב נושאים פונקציונליים, רבים מהם על ניקיון ושקט בשכונה: "שימו לב! עד כמה אפשר לזלזל בשכניך ואפילו במקום המגורים שלך" נכתב, עם תמונה של צואת כלבים על כר דשא. בפוסט נוסף שנכתב על ידי משפחה השוקלת לרכוש דירה בשכונה, נרשם: "(זו) החלטה יקרה ומשמעותית עבורנו" ונשאלו מספר שאלות על נוחות המגורים ברחוב, בעיקר לגבי רעש. פוסט העוסק ב"מרוץ בבלי הראשון", עם תמונה של ילדי השכונה רצים, הוא דוגמא לפוסט מקומי טהור, מהיחידים שנמצאו. נכתב בו: "במטרה להעלות את המודעות לבריאות ולחשיבות שמירה על אורח חיים בריא העלינו את הרעיון... (זו) תחילתה של מסורת מופלאה". פוסט זה מראה רצון לביסוס זיקה חזקה יותר בין תושבים על ידי הנחלת מסורות בשכונה. ואולם, זהו פוסט חריג העוסק באירוע שכונתי. לפוסטים בקבוצה נרשמו מעט מאד תגובות. קבוצת Facebook זו משקפת אפוא את התפיסה הפונקציונלית של השכונה על ידי תושביה, בה אמון אינו מלווה בזהות שכונתית.

קבוצת שפירא היא הפעילה מכולן. משמה, כמות חבריה והפעילים בה ניכר כי היא משרתת את צעירי השכונה, המעוניינים לחזק את ההווי השכונתי. הפוסטים בקבוצה רבים מאד ונושאים מגוונים. חלקם מקומיים פונקציונליים ומבטאים מאמץ לקידום הווי שכונתי ונכונות לעזרה הדדית. פוסטים אלה הם בעלי אוריינטציה קהילתית. כך למשל כותבת תושבת: "היי שכונה, אני חולה וזקוקה נואשות למרק. מישהו פה מכין?... אשמח לקנות". למודעה זו ענו אנשים רבים שהתנדבו להכין לשכנתם מרק. דוגמא נוספת היא פוסט של שכנה המבקשת סיוע למשפחה: "יש בשכונה משפחה שעברה בימים האחרונים טרגדיה קשה..." ושואלת מי יכול להתגייס לעזרה. הפוסט זכה לכחמישים תגובות של תושבים המעוניינים לעזור. תמונת הרקע לשכונה מצביעה על רצונם של תושבים להתחבר לעבר השכונה כחלק מביסוס ההווי בה בהווה. בתמונה משנת 1935, עומד מאיר גצל שפירא, סוחר הקרקעות שעל שמו השכונה, לצד ילדיו ואוחז בתמונת הוריו בכניסת בית הכנסת המרכזי בשכונה. הבחירה בתמונה זו כרקע לקבוצה העוסקת בענייני השכונה כיום מצביעה על רצון ליצירת זהות מקומית המקושרת לעבר. רבים מהפוסטים מתחילים בפנייה מחוברת למקום ולקהילה: "שפיראים יקרים/שפירא'ז/היי שכנים/היי שכונה". תושבים רבים מציגים עצמם ופונים לשכניהם בכינויים המחוברים לשכונה. גם תושבים חדשים בשכונה מבקשים להיות חלק מכינויים אלה. בקבוצה מופגנת אהבה מוצהרת לשכונה, גם מאלה המבקשים לעבור אליה: "אני עוברת לשכונה... בשמחה רבה מאוד!". פוסטים אלה זוכים לתגובות רבות ואוהדות. למשל, אישה שמעוניינת לעבור לשכונה ושואלת עליה, ותושבת עונה לה כי "כל השכונה מהממת!". בפוסטים רבים תושבים מביעים את הזהות השכונתית שלהם, ואומרים: "התאהבתי בשכונה". ניכר כי קבוצת ה-Facebook משמשת מקום לחיזוק הזהות השכונתית, אך גם לתחושות האמון בשכונה דרך עזרה הדדית, שיתוף בהמלצות ועוד.

קבוצת התקווה היא הקטנה ביותר והפעילות בה מועטה. שם הקבוצה "צעירי שכונת התקווה! Hope" משקף תקווה מוצהרת של מקים הקבוצה לעורר את צעירי השכונה. תמונת הרקע של הקבוצה היא של עסק מקומי מוכר (לוח 2). הפוסטים מגוונים אך מועטים. לצד פוסטים חיצוניים ופרסומיים, פוסטים מקומיים טהורים מעטים משקפים ניסיון לחזק זהות ואמון בשכונה. לדוגמא: "דיווחו כאן באחת התגובות על הקמת מרכז צעירים חדש... הזדמנות להציע הצעות ולחשוב איך מקום כזה יכול לקדם את הצעירים בשכונה ואולי גם את הוותיקים... זה מראה שדברים זים בשכונה". ישנם פוסטים של תושבים המבקשים להכיר זה את זה: "מגניב לגלות שיש קבוצה של השכונה. מי רוצה לאכול ארוחת שישי יחד?... רוצה להכיר שכנים חדשים". לצד זה, בקבוצה פוסטים רבים בהם תושבים מביעים אי אמון בשכונה, ופוסטים רבים כוללים תחושות ייאוש ותסכול. למשל: "הותקפתי אתמול" מספר תושב על אירוע אלימות שחווי בשכונה. תושבת אחרת כותבת כי מקומות רבים "לא מבצעים משלוחים לשכונת התקווה", ותושב אחר מתאר אכזבה ממצבה הפיזי של השכונה "רק ברחוב שלי היו 5 עמודי תאורה עם מנורות שרופות, לא היה פח לבניין, הביוב זרם ברחוב...". תושב אחר מספר: "לי אישית אין שום גן לשלוח את הבן שלי" וקורא למאבק בעירייה בנושא. בתגובות שנכתבו לו ניתן לראות תחושות קשות נוספות שעולות בקרב תושבי השכונה: "חוסר ההיענות בקבוצה רק מראה את האופי שלה וחוסר האמפטיה לאנשים פה", ובתגובה נוספת: "עצוב מה שקורה בשכונה בכללי...". לפיכך, קבוצת ה-Facebook של התקווה מהווה מרחב לשיתוף רצונות לחיבור ולחזוק ההיקשרות לשכונה, לצד ביטויי אי אמון בה.

ניתוח ארבע קבוצות ה-Facebook השכונתיות מעלה כי בכל קבוצה תכנים המשקפים את ההיקשרות לשכונה כפי שזוהתה בראיונות האישיים. הראיונות מייצגים את תושביה הוותיקים של השכונה, בעוד שקבוצות ה-Facebook מייצגות יותר תושבים צעירים, למעט הקבוצה של צהלה המכוונת לתושבים שחיו בשכונה בילדותם. קבוצות ה-Facebook שכונתיות עשויות לתמוך בהיקשרות למקום בצורות שונות. הקבוצה של צהלה תומכת בזוהת המקומית באמצעות המורשת ההיסטורית. הקבוצה של בבלי, על אף מטרת הקמתה כקבוצה לחיזוק הזהות המקומית, מהווה מרחב פרסומי בעיקרו ולעיתים במה לאמון במקום. הקבוצה של שכונת שפירא מהווה במה לחיזוק האמון והזהות הקיימים בשכונה, והקבוצה של התקווה היא במה להבעת תחושת תסכול מהיעדר אמון בשכונה ולחיזוק הזהות המקומית באמצעות שיתוף בתחושות חיוביות כלפי השכונה.

6. סיכום: היקשרות לשכונה ולעיר

היקשרות למקום מורכבת מהיקשרות רגשית, הכרוכה בזהות מקומית, והיקשרות פונקציונלית, המתאפיינת באמון במקום. הראיונות עם תושבי חמש השכונות אוששו את הטענה שאופי ההיקשרות משתנה משכונה לשכונה ומושפע מהרקע החברתי שלה. בני אדם מראים צורך בקהילתיות ובהיקשרות לקנה מידה שנמצא בין העיר הגדולה לתא המשפחתי, וקיימת חשיבות לקנה המידה השכונתי גם בעידן של גלובליזציה והומוגניזציה של מרחבים עירוניים. תושבי שכונות מוחלשות בתל אביב מחזיקים בזהות מקומית ותושבי שכונות חזקות באמון במקום; אם כי דפוס ההיקשרות מושפע במידה מכרעת מנרטיבים ייחודיים לשכונה, שיכולים לבנות אמון בשכונות מוחלשות וזהות בחזקות. ניתוח השיח בקבוצות Facebook שכונתיות מציע כלי ניתוח נוסף לבחינת היקשרות למקום ומאושש את ממצאי הראיונות.

היקשרות למקום יכולה להשתנות לאורך זמן, על פי רוב כתוצאה משינוי במאפיינים הפיזיים ובעיקר החברתיים של השכונה. המחקר הנוכחי אינו עונה על השאלה אם היקשרות למקום וזהות מקומית קשורים בהומוגניות חברתית או דווקא בהטרוגניות המאפיינת ערים תוססות. בשכונות שנבחנו זוהתה היקשרות חזקה בשכונת שפירא ההטרוגנית לעומת היעדר זהות מקומית בבבלי ההומוגנית, כך שאין ביסוס לקשר זה או אחר בין ההומוגניות לזהות. ואולם, תחושות דחיקה והדרה יכולות לפרום את ההיקשרות למקום, כאשר עצם השינוי בכלל והשינוי החברתי בפרט, שוחקים זהות שכונתית ואמון בשכונה מצד תושביה הוותיקים, בגלל איום על אורחות חיים, ביטחון אישי ועל המוכר והאינטימי. שכיח לתלות אובדן זהות ואמון בהגירת קבוצות קצה מוחלשות לשכונה; לדוגמה, אוכלוסייה שחורה שחדרה לשכונות מעמד בינוני במטרופולין האמריקאי בעשורים שאחרי מלחמת העולם השנייה, או אוכלוסיות פליטים/מהגרים בלתי חוקיים המשתקעות בשכונות מוחלשות בערי המאה ה-21. ואולם המחקר בשכונות תל אביב מחדד דווקא 'איום' מהכיוון ההפוך: 'איום העשירים', המתבטא בהגירת בעלי אמצעים לשכונה, בשינוי המרקם החברתי-התרבותי שלה ובעליית מחירי הנדל"ן, המאיימים על תחושת הזהות והדוחקים החוצה אוכלוסייה ותיקה בשכונות מוחלשות וחזקות כאחת. מחיקת זהויות מקומיות באמצעות פרויקטים של התחדשות עירונית (urban renewal), כגון זה שבוצע בשכונת ימין משה בשנות ה-70 של המאה ה-20, או באמצעות תהליך הדרגתי של ג'נטריפיקציה הדוחקת החוצה את הוותיקים, מוכרים היטב בשכונות עוני. ואולם איום העשירים הנוכחי שונה מזה שהיה שכיח בעבר, בהיקפו ובעיקר ברלוונטיות שלו גם לשכונות חזקות. איום זה משקף מציאות של גלובליזציה ועלייה דרסטית במחירי הדיור, במיוחד בערי עולם, דוגמת המטרופולינים של ונקובר וסן פרנסיסקו.

בקרב המרואיינים בלט קונצנזוס בדבר ההיקשרות האיתנה לעיר תל אביב ולאתוס תל אביבי חזק של עיר גדולה, מאפשרת, הטרוגנית ורבת עניין. מיקום השכונה השפיע על תפיסת התושבים את מעמד השכונה כחלק מהעיר. ואולם, שינויים דרמטיים הנובעים דווקא מהצלחתה של העיר ומהגאות הנדל"נית הנלווית להצלחה זו, עלולים לערער את ההיקשרות של תושביה הוותיקים לשכונותיהם על ייחודן ואולי גם לעיר כולה. שימור הזהות והאמון בשכונה ובעיר אינם יכולים להצדיק הימנעות משינויים מתוכננים ובלתי מתוכננים באופיין של שכונות וערים, אך התייחסות להיבט זה מחויבת המציאות לאור השפעתו על איכות החיים העירונית.

- Bailey, N., Kearns, A. & Livingston, M. (2012). Place Attachment in Deprived Neighbourhoods: the Impacts of Population. *Housing Studies* 27, 208-231.
- Bell, D.A. & de-Shalit, A. (2011). *The Spirit of Cities: Why the Identity of a City Matters in a Global Age*. New Jersey: Princeton University Press.
- Bernardo, F. & Palma-Oliveira, J.M. (2016). Urban Neighbourhoods and Intergroup Relations: The Importance of Place Identity. *Journal of Environmental Psychology* 45, 239-251.
- Casakin, H., Hernández, B. & Ruiz, C. (2015). Place Attachment and Place Identity in Israeli Cities: The Influence of City Size. *Cities* 42, 244-230.
- Charis, A.E. & Carmen, L. (2014). Home is Where the Heart is: The Effect of Place of Residence on Place. *Journal of Environmental Psychology* 40, 451-461.
- Corcoran, M.P. (2002). Place Attachment and Community Sentiment in Marginalised Neighbourhoods: A European Case Study. *Canadian Journal of Urban Research* 11, 201-221.
- Duany, A., Speck, J., & Lydon, M. (2010). *The Smart Growth Manual*. New York: McGraw Hill
- Firey, W. (1944). Sentiment and Symbolism as Ecological Variables. *American Sociological Review* 10, 140-148.
- Greif, M.J. (2006). Neighborhood Attachment in the Multiethnic Metropolis.
- Hernández, B., Hidalgo, C.M. & Ruiz, C. (2014). Theoretical and Methodological Aspects of Research on Place Attachment. In L.C. Manzo & P. Devine-Wright, *Place Attachment - Advances in Theory, Methods and Applications* (pp. 123-137). London and New York: Routledge.
- Hidalgo, C.M. & Hernández, B. (2001). Place Attachment: Conceptual and Empirical Questions. *Journal of Environmental Psychology* 21, 273-281.
- Hummon, D. (1992). Community Attachment. Local Sentiment and Sense of Place. In I. Altman, & S. Low, *Place Attachment* (pp. 253-277). New York and London: Plenum Press.
- Johnson, B.J. & Halegoua, G.R. (2014). Potential and Challenges for Social Media in the Neighborhood Context. *Journal of Urban Technology* 21, 51-75.
- Kohlbacher, J., Reeger, U. & Schnell, P. (2015). Place Attachment and Social Ties – Migrants and Natives in Three Urban Settings in Vienna. *Population, Space and Place* 21, 446–462.

- Krupat, E. (1988). *People in Cities: the Urban Environment and its Effects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lai, L.S. & To, W. (2015). Content Analysis of Social Media: a Grounded Theory Approach. *Journal of Electronic Commerce Research* 16, 138-152.
- Lewicka, M. (2011). Place Attachment: How Far Have We Come in The Last 40 Years? *Journal of Environmental Psychology* 31, 207-230.
- Manzo, L.C. (2003). Beyond House and Haven: Toward a Revisioning of Emotional Relationships with Places. *Journal of Environmental Psychology* 23, 47–61.
- Mesch, G.S. & Talmud, I. (2010). Internet Connectivity, Community Participation, and Place Attachment: A Longitudinal Study. *American Behavioral Scientist* 53, 1095–1110.
- Park, N., Kee, K.F. & Valenzuela, S. (2009). Being Immersed in Social Networking Environment: Facebook Groups, Uses and Gratifications, and Social Outcomes. *CyberPsychology & Behavior* 12, 729-733.
- Proshansky, H.M. (1978). The City and Self Identity. *Environment and Behavior*, 147-169.
- Proshansky, H.M., Fabian, A.K. & Kaminoff, R. (1983). Place-Identity: Physical World Socialization of the Self. *Journal of Environmental Psychology* 3, 57-83.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Rishbeth, C. (2014). Articulation Transnational Attachments Through On Site Narratives. In L.C. Manzo & P. Devine-Wright, *Place Attachment - Advances in Theory, Methods and Applications* (pp. 100-111). London and New York: Routledge.
- Scannell, L. & Gifford, R. (2010). Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework. *Journal of Environmental Psychology* 30, 1-10.
- Schnell, I. & Mishal, S. (2008). Place as a Source of Identity in Colonizing Societies: Israeli settlements in Gaza. *Geographical Review* 98, 242-259.
- Shamai, S. & Kellerman, A. (1985). Conceptual and Experimental Aspects of Regional Awareness: an Israeli Case Study. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 76, 88-99.
- Simmel, G. (1903). *The Metropolis and Mental Life*.
- Thomas, D. (2016) *Placemaking, an Urban Design Methodology*. New York: Routledge.
- Tuan, Y.F. (1974). *Topophilia: A Study of Environmental Perceptions, Attitudes, and Values*. New Jersey: Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs
- Ujanga, N. & Zakariyab, K. (2015). Place Attachment and the Value of Place in the Life of the Users. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 168, 373 - 380.

- Van Patten, S.R. & Williams, D.R. (2008). Problems in Place: Using Discursive Social Psychology to Investigate the Meanings of Seasonal Homes. *Leisure Sciences* 30, 448–464.
- Vaske, J.J. & Kobrin, K.C. (2001). Place Attachment and Environmentally Responsible Behavior. *The Journal of Environmental Education* 32, 16-21.
- Virtanen, T. & Malinen, S. (2008). Supporting the Sense of Locality with Online Communities. *Proceedings of the 12th international conference on Entertainment and media in the ubiquitous era*, 145-149.
- Williams, D.R. & Vaske, J.J. (2003). The Measurement of Place Attachment: Validity and Generalizability of a Psychometric Approach. *Forest Science* 49, 830-840.
- Williams, D.R., Patterson, M.E. & Roggenbuck, J.W. (1992). Beyond the Commodity Metaphor: Examining Emotional and Symbolic Attachment to Place. *Leisure Sciences* 14, 29-46.
- ביליג, מ', וסורקראוט, ש'. (2007). להיאחז או לנטוש? אידאולוגיה, התקשרות למקום ותפיסת הסיכון בשומרון ובבנימין. *מגמות* 4, 673-689.
- ג'בארין, י' ר'. (2009). משמעות המקום בקרב יהודים וערבים: המושבה הגרמנית בחיפה כמרחב אומן. *אופקים בגאוגרפיה*, 194-213.
- דואני, מ', וכהן-שחם, ע'. (2014). "כאשר הנוף נוטש אותך" – רמת ההתקשרות למקום כגורם מכריע בתגובת קהילות סמוכות לחולה על ייבושה. *אקולוגיה וסביבה* 5, 254-262.
- הרפז, מ'. (2007). שכונת שפירא בתל-אביב-יפו: אב-טיפוס של שכונה הטרוגנית בעידן העולמיות. *סוגיות חברתיות בישראל* 4, 161-197.
- יפתחאל, א', וצפדיה, א'. (2001). גיוס פוליטי בערי הפיתוח: מאבק המזרחים על 'המקום'. *פוליטיקה* 7, 79-69.
- מכטר, א', ומכטר, א' מ'. (2015). בין האינטימי לאנונימי במרחב האורבני: מבט סוציו-תרבותי על תל-אביב. תל-אביב: רסלינג.
- עזריהו, מ'. (2005). תל אביב העיר ה(א)מיתית: מיתוגרפיה היסטורית. ירושלים: הוצאת מוסד ביאליק.
- שמאי, ש', ארנון, ש', לוזון, נ' ושנל, י'. (2011) מרכיבי הקשר למקום – בין עקירה לשתילה, בין נוף לקהילה, בין בית לאזור. *סוגיות חברתיות בישראל* 11, 8-40.
- שנל, י', וגולדהבר, ר'. (2001). הבניה חברתית של שכונות בתל-אביב-יפו. *אופקים בגאוגרפיה* 53, 41-58.